КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ, АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д.07.23.674 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма катары
УДК: 39:572.9 (575.2) (043)

ЖЕҢИШ ЖОМАРТ ЖЕҢИШУЛЫ

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ТҮРКТӨРДҮН САЛТТУУ ДҮЙНӨ ТААНЫМЫ ЖАНА МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮ: ТАРЫХЫЙ УЛАНТУУЧУЛУК ЖАНА ТРАНСФОРМАЦИЯ (VI-XIII КЫЛЫМДАР)

07.00.07 – этнография, этнология жана антропология

Тарых илимдеринин доктору илимий даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2025 ж.

Диссертациялык иш Казакстан Республикасынын Илим жана Жогорку окуу министрлигинин Илим комитетинин Ч.Ч. Валиханов атындагы тарых жана этнология институтунда аяктаган

Илимий кеңешчи: **Сыздыков Сатай Максутович**, тарых илимдеринин доктору, профессор, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университетинин профессору

Расмий оппоненттери: **Каратаев Олжобай Кубатбекович**, тарых илимдеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз-Европа факультетинин «экономика» багытынын профессору

Бекназаров Рахым Агибаевич, тарых илимдеринин доктору, профессор, К. Жубанов атындагы Актобе университетинин проректоры.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна, тарых илимдеринин доктору, доцент, Борбордук Азиядагы Америка университетинин антропология жана эл аралык мамилелер кафедрасынын профессору

Жетектөөчү уюм: Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин тарых факультетинин археология, этнология жана музейология кафедрасы

Диссертация 2025 - жылдын 9 апрелинде саат 14.00 Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Джамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институту жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д.07.23.674 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: (720010, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а).

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту (720010, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (пр. Жибек Жолу 394, уч.корпус № 8) илимий китепканасынан, ошондой эле Д.07.23.674 диссертациялык кеңештин «http://vak.kg/» сайтынан таанышууга болот.
Афтореферат "05 " март 2025-ж. жөнөтүлдү

Диссертациялык кеңештин
илимий секретары,
Тарых илимдеринин доктору, доцент **Бикбулатова А.Р.**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Глобалдык жактан алганда, тилдик жана антропологиялык аспектилердеги анча-мынча айырмачылыктарга карабастан, азыркы түрктөрдүн көпчүлүгүн жалпы саясий, экономикалык жана руханий-маданий тамыры бар бирдиктүү этнос катары кароого болот. Бирок азыркы кээ бир түрк элдеринин ичинде салттуу дүйнө таанымы өзгөргөн орто кылымдардан келип чыккан руханий-маданий айырмачылыктар калыптанган жана бул фактор алардын мындан аркы өнүгүшүндө маанилүү роль ойногон. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өзгөчөлүгү салттуу дүйнө таанымы бул мамлекеттердин саясий тарыхында чоң мааниге ээ болуп, алардын гүлдөп-өнүгүшүнө жана төмөндөшүнө олуттуу таасирин тийгизгендигинде.

Советтик идеологиялык системада бул маанилүү маселеге өзгөчө маани берилбей, орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө таанымдын мамлекеттердин түзүлүшүнө тийгизген таасири ар тараптуу изилденген эмес. Мына ушундан улам орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин түзүлүшүнүн жана кыйрашынын себептерин издөөдө изилдөөнүн объектиси катары көбүнчө бул мамлекеттердин өнүгүүсүнүн саясий-экономикалык аспектилери, таптык карама-каршылыктар, өндүрүштүк мамилелер түзүлүп, руханий, маданий жана диний факторлорго жетиштүү көңүл бурулбай келген. Ушундан улам орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүү жана кыйроо себептерин изилдөө дайыма эле объективдүү болгон эмес. Саясий эгемендүүлүккө жетишүү менен руханий тамырыбызга кайрылып, эски методологиядан арылып, улуттук тарыхыбызды чындап терең изилдөө зарылчылыгы келип чыкты. Көпчүлүк батыш изилдөөчүлөрү да түрк көчмөндөрүнүн дүйнө таанымын билбегендиктенби, же айрым диний-саясий көз караштардын таасириненби, же көпчүлүк батыш окумуштууларына мүнөздүү евроборбордук мамиледен уламбы, маселеге объективдүү карай алышкан эмес.

Азыркы түрк мамлекеттеринин эгемендүүлүккө ээ болушу менен тарыхты кайра карап чыгуу, анын “караңгы” барактарын жаңы ыкмалар менен, улуттук кызыкчылыктардын позициясынан изилдөө маселеси курч болуп калды. Бул өз кезегинде орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин тарыхын кылдаттык менен кайра карап чыгууну талап кылат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү ири илимий долбоорлор менен байланышы.

Бул диссертация «Казак мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый салттары жана улуттук өзгөчөлүктү сактоо проблемалары» сыяктуу фундаменталдуу илимий долбоорлорго, ошондой эле «История Казахстана и друзья» 7 томдук академиялык басылмага байланыштуу.

Кошумчалай кетсек, учурда Борбордук Азия өлкөлөрү жалпы тарыхый-маданий баалуулуктарды калыптандыруу боюнча олуттуу иштерди жүргүзүүдө. 2025-жылдын 30-31-январында Ташкентте Борбордук Азия мамлекеттеринин башчыларынын Консультативдик жолугушуусунун Улуттук координаторлор кеңешинин (КНК) жыйыны болуп, анын жүрүшүндө «Түрк, фарсы, батыш европалык, араб, кытай булактарынын негизинде Борбордук Азиянын жалпы тарыхы боюнча китепти иштеп чыгуу» деген темада жыйын өтүлгөн.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Тарыхый-этнографиялык изилдөөнүн **негизги максаты** – орто кылымдардагы түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө, өнүгүүнүн ар кандай этаптарында, ошондой эле анын алсырап, кулашына диндин таасирин аныктоо. Алдыга коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөчүнүн алдында төмөнкүдөй **милдеттер** турат:

1. Этнографиялык материалдарды, чыгыш жана батыш европалык булактарды колдонуу менен, салттуу дүйнө таанымдын Алтай үй-бүлөсүнүн элдеринин алгачкы мамлекеттик түзүлүштөрүнүн калыптанышындагы ордун көрсөтүү;
2. Алгачкы түрк мамлекеттеринин түптөлүшүнүн жана өнүгүшүнүн маанилүү курамдык бөлүгү катары мамлекеттик идеологиянын өзөгүн түзгөн салттуу дүйнө таанымдын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
3. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин ички жана тышкы саясатынын, саясий жана руханий-маданий абалынын калыптанышында жана өнүгүшүндө салттуу дүйнө таанымдын ордун көрсөтүү;
4. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттүүлүгүндөгү башкаруу системасы менен салттуу дүйнө таанымдардын байланышын көрсөтүү;
5. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги башкаруучулар менен элдин мамилесин жөнгө салууда түрк дүйнө таанымынын маанисин жана ордун аныктоо;
6. Саясий жана маданий төмөндөө менен түрк мамлекеттеринин жок болушунун шартында салттуу дүйнө таанымынын багыттары кандайча өзгөрүшүнүн ортосундагы байланышты көрсөтүү;
7. Исламдашкан түрк коомундагы салттуу жана жаңы дүйнө таанымдардын карама-каршылык жана компромисстин себептерин түшүндүрүү;
8. Чыңгызхан калыбына келтирген түрк-моңгол мамлекетиндеги салттуу дүйнө таанымдын өзгөчөлүктөрүн талдоо;
9. Бул тарыхый-географиялык изилдөөдө колдонулган заманбап методология түрктөрдүн тарыхындагы тарыхый окуяларга жана фактыларга объективдүү баа берүүгө өбөлгө түзөт, ошондой эле азыркы эгемен түрк мамлекеттери үчүн туура жыйынтык чыгарууга жардам берет.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору.

1. Тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында алтай тектүү элдердин (түрктөр, монголдор, тунгус-манчжурлар, корейлер, япондор) жалпы этномаданий тамыры бар экени аныкталган;
2. Алгачкы түрк мамлекеттүүлүгүнүн жаралуу мезгилиндеги түрктөрдүн диний ишенимдери бул мамлекеттердин өнүгүшүнө таасирин тийгизген;
3. Байыркы түрк мамлекеттеринде мамлекеттик түзүлүш алардын салттуу дүйнө таанымына негизделген саясий-идеологиялык система болгон;
4. Салттуу дүйнө таанымы орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин түзүлүшүндө маанилүү системалардын бири болгон жана алардын өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизген;
5. Салттуу түрк мамлекеттик түзүлүштөрүнүн өзгөрүшүнө жана жок болушуна түрктөрдүн эски диний ишенимдеринин кризиси таасир эткен;
6. Ислам дини кабыл алынганга чейин түрк дүйнөсүндө идеологиялык башаламандык күчөп, айрым түрк мамлекеттери саясий жактан жок болуп кетүү коркунучунда турган;
7. Исламдын кабыл алынышы менен түрк мамлекеттери жаңы саясий жана маданий кайра жаралууну баштан өткөрүштү;
8. Ислам дини алгачкы этапта түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымын өзгөртүүгө аракет кылып, бирок аны толугу менен жок кыла алган жок, натыйжада орто кылымдарда эки дүйнө тааным системасы тең жанаша жашап, жалпы дүйнө тааным идеяларынын негизинде бири-бирин толуктап турган;
9. Айрыкча түрк мамлекеттеринин мамлекеттик идеологиясына айланган түрдүү ислам агымдары түрк мамлекеттеринин идеологиялык линия боюнча андан ары бөлүнүшүнө таасирин тийгизген;
10. Чыңгызхан империясынын тушунда байыркы, салттуу түрк дүйнө таанымын мамлекеттик деңгээлде кайра жандандыруу аракети жасалган;
11. Орто кылымдагы түрктөрдүн исламга чейинки ишенимдери 20-кылымга чейин түрктөрдүн мамлекеттүүлүгүнүн, руханий жана материалдык маданиятынын өнүгүшүнө жана эволюциясына салым кошкон Йасавия өңдүү суфийлик агымдарда уланып келген.

Өтүнмө ээсинин жеке салымы.

Диссертациялык изилдөө үчүн кандидат Түркстан облусуна жана Чымкент шаарына илимий сапарларга чыгып, жергиликтүү тургундар менен жолугушууларды өткөрүп, этнографиялык материалдарды чогулткан.

2023-жылдын декабрында жана 2024-жылдын февралында Ооганстанга эки илимий экспедицияга катышкан. Бул сапарларда диссертант этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүп, миңдеген километр жол басып, жүздөн ашык адам менен маектешкен. Афганистанга ар кандай мезгилде жана ар кандай себептер менен келген түрктөр: кыпчактар, тамалар, наймандар, коңурат, аргын, божбан, кете, саргаска, мангытай, оймауыт, чүмекей, каңлы, сангыл, катаган ж.б.Диссертациянын автору жогорудагы уруулардын өкүлдөрү менен жолугушкан. Ооган түрктөрүнүн тарыхына, маданиятына, оозеки

чыгармачылыгына, санжырасына тиешелүү материалдар жыйналды. Экспедициянын жыйынтыгы боюнча «Амударыянын казактары» монографиясы жазылган (2024).

Мындан тышкары диссертант 20-кылымдын 1931-1933-жылдары Иранга эмиграцияланган казактарга барып, информаторлор менен жолугушкан. Мешхеддеги Разави фондунун 56 барактан турган документи казак тилине которулду.

Россиянын, Тажикстандын, Ирандын, Азербайжандын, Кыргызстандын жана башка өлкөлөрдүн китепканаларында жана архивдик мекемелеринде этнографиялык материалдар чогултулган.

Мындан тышкары диссертация үчүн чыгыш тиллериндеги (фарсы, түрк ж.б.) кол жазмалар изилденип, диссертациянын темасына түздөн-түз тиешелүү этнографиялык материалдар маалымат берүүчүлөрдөн чогултулган.

Диссертациянын жыйынтыгын текшерүү. Иштин негизги тыянактары “Орто кылымдардагы Иран жана турандыктар” (2013), “Орто кылымдагы түрктөр жана мамлекеттүүлүк: тарыхый улантуучулук жана трансформация” (2022) “Жетинчи өлкө”(2023) жана “Аму-Дарыянын казактары”(2024) монографияларында, Алматы мамлекеттик педагогикалык университетинде өткөн эл аралык конференциялардагы докладдарда берилген. Абай атындагы Эл аралык казак-түрк университетинде Кожа Ахмет Яссауи атындагы Казак улуттук университетинде аль-Фараби жана башкалар. Эл аралык илимий-практикалык конференциялардын жыйнактарында 30дан ашык илимий макалалары илимий тезистер түрүндө, ошондой эле Казакстандын жакынкы жана алыскы чет мамлекеттердин адистештирилген басылмаларында жарык көргөн.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын жана Россия Федерациясынын илимий басылмаларында академиялык коомчулукка сунушталган.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы VI-XIII кылымдарды камтыйт.

Географиялык аймагы: түрктөрдүн салттуу тарыхый-географиялык аймактары – Борбордук Азиянын түрк тилдүү республикалары (Казакстан, Кыргызстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан), Борбордук Азия (Монголия, Батыш Кытай (Синьцзян), Алтай, Сибирь), Жакынкы Чыгыш (Иран, Афганистан) жана Чыгыш Европа.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, беш бөлүмдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Диссертациянын негизги текстинин көлөмү 322 бет, пайдаланылган булактардын тизмеси 33 барак, библиографиялык булактардын аталыштарынын тизмеси 363, тиркемелер 6 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш создо изилдөө темасынын актуалдуулугу, диссертациянын максаты жана милдеттери, анын жаңылыгы, тестирлөө, структуралык бөлүнүшү сыяктуу маселелер камтылган.

Биринчи глава **«Маселени изилдөө тарыхы»** деп аталып, эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө 20-кылымдын башына чейинки изилдөөлөр каралат.

Байыркы салттуу ишенимдердин уландысы жана алардын жаңы диний агымдарга тийгизген таасири жөнүндөгү алгачкы изилдөөлөр көрүнүктүү казак окумуштуусу Шокан Валихановго таандык экендиги талашсыз. Ал «Кыргыздар арасындагы шаманизмдин издери», «Теңирчилик», «Талаадагы ислам жөнүндө» аттуу атактуу эмгектеринде байыркы ишенимдердин айрым элементтеринин исламдашкан казак коомундагы орду жөнүндө жазган.

Дагы бир казак изилдөөчүсү Машхур Жусуп Копеев өз эмгектеринде исламдашкан казак коомундагы диний синкретизм көйгөйүнө чоң көңүл бурган. Казак санжырачысы, тарыхчысы Шакарим Кудайбердиулы өзүнүн атактуу “Түрктөрдүн, кыргыздардын, казактардын жана хандардын санжырасы” китебинде казак менен кыргыздарды этнологиялык жактан түп тамыры бир боордош эл катары жакындаткан.

Бул проблемага кыйыр түрдө тиешелүү эмгектердин көбү орус окумуштууларына таандык. Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы маселесине жарым-жартылай токтолгон изилдөөчүлөрдүн ичинен Е.И. Кычанова. Жазган жана калтырган тогуз томдук чыгармалар жыйнагынан советтик түрколог жана тарыхчы В.В. Бартольд, жалпысынан чыгыш элдеринин, өзгөчө түрк тилдүү элдердин тарыхы жана этнографиясы боюнча кеңири маалыматтарды алууга болот.

Батыш тарыхнаамасынын өкүлдөрү орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги, өзгөчө мусулман-түрк мамлекеттериндеги саясий жана маданий процесстер боюнча бир катар эмгектерди жазышкан: А.Мюллер, К.Босворт, Э.Лэмбтон. Б.Сполер жана Зейдан Георги сыяктуу изилдөөчүлөрдү да атасак болот.

Бул маселе боюнча түрк окумуштуусу Ибрахим Кафесоглу жана башкыр Заки Валиди Тоган дагы бир нече эмгек жазып, өз ойлорун айтышкан. Алардан сырткары түрк илимпоздору Донук жана Ниязи түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы жаатында фундаменталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Чыгыш тилдеринде жазылган документтерди колдонуу менен чыгыш таануучулар Н.Я.Бичурин, В.В. Григорьев, В.В. Радлов, Н.А. Аристов, С.Е. Малов түрктөрдүн үрп-адаттары, башкаруу ыкмалары, дүйнө таанымы жөнүндө баалуу эмгектерди жазган.

“Советтик жана постсоветтик мезгилдеги көйгөйдү изилдөө” бөлүмүндө совет доорунда жүргүзүлгөн изилдөөлөр каралат.

Көрсөтүлгөн темага байланыштуу изилдөөлөр тобун талдоодо биринчи кезекте Казакстан окумуштууларынын эмгектери каралат. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн уландысы катары саналган Борбордук Азиядагы азыркы

түрк республикаларынын жана түрк элдеринин совет доoруна чейинки, совет доорундагы жана азыркы мезгилдеги тарыхы көптөгөн изилдөөчүлөрдүн изилдөө объектисине айланууда. Ошол мезгилде да түрктөргө карата колонизаторлуктун жаңырыктарына, ырайымсыз, кээде кандуу саясатка карабай казак изилдөөчүлөрү казак мамлекеттүүлүгү менен дининин алакасын ачууга, элдин тарыхый эс тутумундагы диний көз караштардын ордун аныктоого бир нече тайманбастык менен аракет кылышкан.

А.Маргулан диний-мамлекеттик салттардын уландысы боюнча изилдөө жүргүзгөн, бул биздин изилдөөбүзгө түздөн-түз байланыштуу.

Кеңири изилдөөлөрдүн аркасында Б.Э. Күмековдун эмгегинде кымак-кыпчак мамлекеттериндеги руханий процесстер, алардын түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына тийгизген таасири, исламдашкан түрк коомундагы саясий кырдаал тууралуу ар тараптуу тыянактарды табууга болот. Өзүнүн изилдөөсүндө көрүнүктүү казак этнографы Ж.О. Артыкбаев кымактарды Иртыш аймагында жашаган огуздардын жарым-жартылай отурукташкан тобу (аты кем – «дарыя» ж. б. деген сөздөн келип чыккан) деп эсептейт.

СМ. Сыздыков Карахандар мамлекетинин тарыхы боюнча «Карахандар мамлекетинин тарыхы», «Сахаиб аль-Акбар» же «Караханиддер Мунаджимбаши Шейх Ахмеддин жылнамасы» деген изилдөөлөрүндө түрк коомунун исламдашуу процессин туура сүрөттөп, түрк мамлекеттериндеги саясий кырдаалга баа берген.

Мындан тышкары эмгекте салттуу түрк дүйнө таанымы боюнча изилдөөлөр кеңири колдонулган. Бул сериянын эмгектерине А.Т. Толеубаева түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы, Сарткожаулы Каржаубайдын байыркы түрктөрдүн руханий жана материалдык маданияты боюнча акыркы изилдөөлөрү, «Байыркы Казакстандын ишенимдери» М.С. Орынбекова, «Казактардын салттуу дүйнө таанымы» аттуу изилдөөсүндө А.В. Галиев азыркы казак ишенимдеринин калдыктарын изилдөө аркылуу салттуу түрк дүйнө таанымын калыбына келтирген.

Тарыхчы-окумуштуу Н.Нуртазина ислам дини келгенге чейинки түрк коомундагы руханий-саясий өзгөрүүлөр жөнүндө жазылган ушул сыяктуу эмгектердин автору. Бул темада фундаменталдык изилдөөлөрү менен өзгөчөлөнгөн ата мекендик окумуштууларыбыздын бири З.Жандарбек.

Орто кылымдардагы түрктөрдүн дүйнө таанымы, түрк мамлекеттериндеги идеологиялык процесстер боюнча Л.Н. Гумилева, А.Н. Бернштам, Н.С.Трубецкой, Д.И. Тихонова, С.А. Плетнева, Д.Т. Савинова, И.В. Стеблева, Т.Н. Сенигова, А.М. Сагалаева жана башкалар.

Акыркы жылдары орус изилдөөчүлөрү С. Васютин жана В.В. Тишин Түрк каганаттарындагы бийлик системасынын ыйык мүнөзү жана анын салттуу дүйнө тааным менен байланышы тууралуу бир катар эмгектерди жазган.

Орто кылымдагы түрктөрдүн дүйнө таанымындагы руханий уландысы Саян-Алтай чөлкөмүндө отурукташкан түрк элдеринин салттуу аң-сезими жана дүйнө таанымы боюнча акыркы жылдарда хакас изилдөөчүсү В.Я. Бутанаев.

Кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу Т.К. Чоротегин өз эмгектеринде Борбордук Азиядагы этникалык процесстерге таасир эткен саясий процесстерди кеңири изилдейт.

Дагы кыргыз окмуштуусу О.Каратаевдин Орто кылымдардагы түрк тарыхынын көрүнүктүү изилдөөчүсү Евразия талааларында ушул мезгилде гүлдөп-өнүккөн түрк мамлекеттеринин тарыхый уландысы жөнүндөгү изилдөөлөрү чоң мааниге ээ.

Ч.Валихановдун кыргыз элинин тарыхы жана этнографиясы изилдөөлөрү боюнча, кыргыз элинин чыгаан илимпозу Ч.Д.Турдалиеванын изилдөөсү өзгөчө мааниге ээ.

Тарыхты изилдөөнүн советтик ыкмасын сынга алуу менен Батыш тарыхчылары рационалисттик цивилизациянын жактоочулары, ошондуктан дүйнөлүк тарыхты изилдөөгө жаңы ыкмаларды сунушташат. Иликтөөдө О.Шпенглер, Ф.Фукуяма, А.Тойнби сыяктуу изилдөөчүлөрдүн пикири кеңири колдонулган.

Диссертациянын экинчи главасы **"Изилдөөнүн методологиясы, ыкмалары жана булак базасы"** деп аталып, үч бөлүмдөн турат, биринчи бөлүмүндө **"Изилдөөнүн булак базасы"** диссертациянын темасына тиешелүү түрдүү булактарга талдоо жүргүзөт.

Борбордук Азиянын байыркы жана алгачкы орто кылымдардагы тарыхы дүйнөлүк тарыхтын аз изилденген бөлүгү бойдон калууда. Ошого карабастан бул аймакты мекендеген элдер Евразиянын тарыхый-маданий өнүгүшүнө зор салым кошкону белгилүү, бул акыркы он жылда археологиялык ачылыштар жана тарыхый-филологиялык изилдөөлөр аркылуу ынанымдуу далилденген. Белгилей кетсек, бизге чейин жеткен эмгектердин көбү Орто Азиядан тышкары жерде жазылган.

Негизинен маселеге тиешелүү булактардын келип чыгышына жараша төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: байыркы түрк жазма эстеликтери; эпикалык чыгармалар; уйгур-манихей текстери; Караханиддер мамлекетинин тушунда жазылган чыгармалар; араб-перс тилдериндеги булактар; монгол тилиндеги булактар; европалык саякатчылардын эмгектери.

Изилдөө иштеринде эпиграфиялык эстеликтерден алынган маалыматтардан тышкары археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары да пайдаланылган. Бул багытта изилдөө иштерине археологияга байланыштуу ата мекендик жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектери кеңири тартылган. Тактап айтканда, байыркы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымын калыбына келтирүүдө сөөк коюу жөрөлгөсү, мүрзө жана диний түзүлүштөрдүн өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн натыйжалары эске алынган.

Изилдөө ишинде түрк элдеринин эпикалык ырлары булак катары кеңири пайдаланылган. Казак оозеки адабиятынын үлгүлөрү, тектеш кыргыз, түркмөн, өзбек элдик ырларынын, эпосторунун деталдары кеңири талдоого алынган.

Араб-перс авторлорунун эмгектери биздин темабызга тиешелүү эң маанилүү эмгектер болуп эсептелет. Мисалы, орто кылымдагы анонимдүү автордун «Аджаиб ад-Дунийа», Якубинин «Аль-Булдан», Истахринин

«Масолек ва Мамолег» эмгеги, Бирунинин эмгектери, Исхак Абу Сайеддин «Тарихе Гардизи» аттуу географиялык эмгектеринде түрктөрдүн каада-салты, алардын изилдениши темасына байланыштуу көптөгөн маалыматтарды табууга болот.

Садр ад-Дин аль-Хусайнинин «Ахбар ад-даулат ас-салжуки», Равандинин «Рахат ас-судур ва равайе ас-сурур дар тарых ас-салжук», Насер Хосровдун «Сафар-наме» бул түрктөр менен байланышкан түрктөр мамлекеттеринин тышындагы салттуу саясий окуялары жөнүндө жазылган орто кылымдагы эмгектердин катарына кирет с, Исламды кабыл алган селжуктар.

XIII-кылымдагы монгол-түрк басып алууларына байланыштуу маселелер боюнча булактардын арасында Рашид ад-Диндин Жамиъ ат-Таварих, Ата Малик Жувейнинин «Тарихе-е Жахангуш», Хондмирдин «Тарихе ал-Атир», Шахаб ад-Дин-Дин'-Дин-Дин-Дин-Ди-Неалк-Дж h Тарих, Хафиз Абрунун Зейл Жомеъ ат-Таварих Рашиди, Тарихе Олжайту ж.б.

Чыңгызхан империясында салттуу дүйнө таанымдын калыптануу өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу монгол тилинде эмгектер бар экенин айтуу керек.

Алардын бири 1240-жылы жазылган «Моңголдордун жашыруун хроникасы». 13-кылымдагы Жасак эмгеги монголдордун коомдук түзүлүшү жөнүндө жарым-жартылай түшүнүк берет.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин саясий, руханий жана маданий тарыхы тууралуу маалыматтарды орто кылымдардагы европалык саякатчылардын эмгектеринен табууга болот.

Алардын эң белгилүүсү – «Жалган మористин Стратегиясы». XIII-кылымдын 2-жарымында Плано Карпини Чыңгыз хандын тушундагы түрк жана монгол урууларын жана жерлерин кыдыруунун негизинде “Моңголдордун тарыхы” китебин жазса, Гийом Рубрук “Чыгыш өлкөлөрүнө саякат” аттуу китебинде өзүнүн көз карашын белгилеген, бул эмгектер бизге жеткен. Алардын артынан талаа мейкиндигин кыдырып чыккан Марко Поло «Китептин» көп бөлүгүн түрктөргө арнаган. Түрк-монголдордун дүйнө таанымы жөнүндөгү маалыматтар Киракос Гандзакецинин эски армян тилинде жазылган «Армян тарыхында» да кеңири колдонулган.

Изилдөөнүн объектиси болуп Евразиянын аймагындагы көчмөн мамлекеттердин идеологиялык негизи катары байыркы жана орто кылымдардагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы саналат.

Изилдөөнүн предмети – түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын түрктөрдүн мамлекеттик түзүлүштөрүнүн калыптанышына, көтөрүлүшүнө жана төмөндөшүнө тийгизген таасиринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо.

Экинчи бөлүм **“Методология жана изилдөө ыкмалары”** деп аталат. Дин жана диний билим элдин каада-салты, каада-салты, жалпы маданияты кандай багытта өнүгө турганын аныктайт. Демек, түрк коомундагы диний процесстердин тарыхын изилдөө түрк тарыхын башка көз караштан анализдөөгө мүмкүндүк берет. Албетте, бул ыкма тарыхты изилдөөдө биринчи жолу колдонулуп жаткан жок.

Азыркы түрктөрдүн салттуу тарыхый эс тутуму тарыхты материалисттик көз караш менен түшүнүүнүн алкагына туура келбегенден кийин тегизделген. Чыныгы тарыхтын ордуна башка элдердин, атап айтканда: кытайлардын, гректердин, арабдардын, перстердин, италиялыктардын кыдыруучу саясатчыларынын жана тарыхчыларынын, географтарынын жана изилдөөчүлөрүнүн саякат жазууларында жана эмгектеринде жазылган маалыматтарга таянып, түрк элдеринин тарыхынын таптакыр башка варианты жазылып, чыныгы тарых катары берилген. Тарыхта руханий дүйнө таанымы бийик эл малы, жайыты үчүн эч нерсесин аябаган жапайы же жарым жапайы эл катары тарыхта баяндалган, материалисттик көз караштa жазылган. Түптүү элдин руханий дүйнөсүнө, маданиятына эч ким көңүл бурган эмес.

Советтик тарыхчылар бул коомдук түзүлүштөр түрк талаасынын коомдук түзүлүшүнө туура келбей турганын, бул жердеги тарыхый процесстердин өзгөчөлүгүн жана тарыхты материалисттик көз караштан түшүнүү ыкмасын түрк тарыхына колдонууга мүмкүн эместигин эске алышкан эмес. Тескерисинче, жогоруда белгиленгендей, түрк элдеринин арасында уруулук түзүлүштүн сакталышы элдин жамааттык түзүлүштөн чыга электигинин, өнүгүүнүн жогорку баскычына көтөрүлө электигинин башкы белгиси катары бааланган.

Бул өз кезегинде түрк элдеринин тарыхын изилдөө үчүн эң оболу алар башынан өткөргөн диний-рухий процесстерге көңүл буруу зарыл экенин көрсөтүп турат. Дегеле дин адамзат коомунда чечүүчү роль ойногон күчтүү фактор экени эч кимге жашыруун эмес. Коомдогу диндин ролунун өсүшү агартууга, гүлдөп-өнүгүүгө, маданияттын жаңы деңгээлге көтөрүлүшүнө алып келсе, диндин коомдогу ролунун төмөндөшү, тескерисинче, коомдун бузулушуна, токтоп калышына, ыдырап кетишине алып баруучу коркунучтуу факторго айланат.

Азыркы түрк элдери эгемендүү мамлекеттер, саясий жана экономикалык жактан көз карандысыз болгонуна карабастан, түрктөр коомдук аң-сезим чөйрөсүндө эгемендүүлүккө али толук жете элек. Бул миллиондогон адамдардын иш-аракеттерин жана турмуштук позицияларын аныктоочу диний, тарыхый, маданий, үрп-адаттардын жана каада-салттардын, улуттук баалуулуктардын системасы.

Элибиз башынан өткөргөн колониялык мезгил, өзгөчө коммунисттик идеологиянын доору элдин аң-сезиминде өзүнүн оор изин калтырганын эч ким тана албайт. Бүгүнкү күндө көптөгөн мекендештерибиз совет доорун унута алышпайт.

Азыркы дүйнөдө глобалдашуу жана цивилизациялардын кагылышуусу мезгилинде чет элдик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде бул изилдөөчүлөргө мүнөздүү проблеманы евроборбордук көз караштa кароо тенденциясы алардын активдүүлүгүн мындан ары жогорулатуу үчүн маанисин жоготпой келет. Айрыкча белгилүү бир идеологиялык багытка багытталган топтордун башка баалуулуктарды карманган бөлүгүнө каршы идеологиялык чабуулдары күч алып жаткан учурда, бул багытта жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөргө олуттуу

мамиле жасоо зарыл. Ошондуктан биз изилдөөбүздө мындай эмгектерге объективдүү жана сын көз менен кароого умтулдук.

Батыш өлкөлөрүндө эбак колдонулуп келген системанын өзү өзүнчө илимий мектеп жана бул система «тарыхый идеализм мектеби» же «маданий-тарыхый мектеп» деп аталат. Бул изилдөө ишинин негизги объектиси түрк коомундагы диний процесстердин тарыхы болгондуктан, диндерди изилдөө ыкмалары да колдонулат:

1. Тарыхый-салыштырма изилдөө ыкмасы. Мындай мамиле бир диндин ар кайсы мезгилдеги абалын салыштыруу аркылуу коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү талдоого мүмкүндүк берди.

2. Историзмдин жана коомду кайра куруунун мамилеси адамдардын жана аң-сезимдеги өзгөрүүлөрдүн ортосундагы руханий жактан канчалык маани-маңызы менен байланышкандыгын аныктайт.

Тарыхты изилдөөнүн мындай ыкмасы тарыхый булак катары деформацияланган түрк элдеринин тарыхый эс тутумун калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Бул бизге жат позициядан эмес, биздин объективдүү көз караш менен жазылган түрк тарыхын изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө ата мекендик илимпоздордун акыркы мезгилде ийгиликтүү жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрү менен совет мезгилиндеги белгилүү бир идеологиялык базанын алкагында жүргүзүлүп жаткан иштерди бир эле учурда пайдалануу менен тарыхый жана салыштырма талдоо ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырылды.

Үчүнчү бөлүм **"Алгачкы түрк мамлекеттүүлүгү жана түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы"** деп аталат. Бул бөлүмдүн **"Эрте түрк мамлекеттүүлүгү жана түрктөрдүн дини"** деп аталган биринчи бөлүмү түрк тарыхынын алгачкы этаптарында дин менен мамлекеттүүлүктүн байланышын изилдөөгө арналган.

Сактар, хуннулар, карахандар жана казак хандыктарын ар кандай саясий, маданий жана экономикалык өзгөчөлүктөрү менен бөлүп турган хронологиялык ажырымга карабастан, бул мамлекеттердин ортосунда алардын өнүгүү деңгээлине карабастан, тарыхый улантуучулук, идеологиялардын жана салттардын окшоштугу байкалган. Ислам дини Орто Азияда бир нече кылымдар бою түптөлүп, бекемделсе да, түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымында исламга чейинки байыркы мамлекеттүүлүк жөнүндөгү ой-пикирлердин калдыктары үрп-адат, каада-салт түрүндө сакталып калгандыгы буга далил.

Тарыхый маалыматтарды талдап көрсөк, Түрк каганатынан башталып, Чыңгыз хан империясына чейинки Хун империясынын мурунку башкаруучу династиялары жаңы мамлекеттерди башкарууда чоң роль ойноп, алардын бул мамлекеттердеги бийлиги матриархалдык бийлик аркылуу ишке ашырылганын көрөбүз. Бул салт түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы менен түздөн-түз байланыштуу.

Түрк каганатынын түзүлүү алдында өзүнүн диний-идеологиялык системасы, мамлекеттин калыптанышы жана өнүгүшү үчүн зарыл структура

болгон. Улуу Хунн империясы кулагандан кийин, бир нече кылымдар өткөндөн кийин, түрктөр мураскор катары империяны калыбына келтирүүгө жана ата-бабаларынын мурунку даңкына кайтууга умтулушкан. 6-кылымда Ашина уругу бул миссияны өз мойнуна алып, узак тарыхый мезгилде үзгүлтүккө учураган түрк мамлекеттүүлүгүн кайра жандандырган.

Түрктөрдүн «Теңир (Кудай) коргоосу астындагы Түбөлүк өлкөнү» даңазалаган мамлекеттик идеологиясы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынан келип чыккан. Түрктөр менен гунндардын идеологиялык жакындыгы концептуалдык, генеалогиялык, маданий жана диний жалпылыкка ээ болуп, эки мамлекеттин салттуу дүйнө таанымы бирдей болгон. Алгачкы орто кылымдардагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы боюнча маалыматтарды талдоонун жыйынтыгы анын алгачкы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы менен тыгыз байланышта экендигин көрсөттү. Түрк дүйнө таанымынын философиясы «эки негиз» (эки жылдыз) концепциясына негизделген. Байыркы түрктөр дүйнө эне менен атадан турат деп ишенишкен. Адам – күн, тоо, эне – ай, суу. Алардын үстүндө Жараткан Теңир. Ал улуу Кудай. Кытай маалыматтарында *ашина, ашиде* деп белгиленет. Европада муну дуализм деп аташат, бири-бирине баш ийбеген эки карама-каршы, бирдей нерсе, бирок түрктөрдө бул эки көрүнүш бири-бирин колдоо, толуктоо жана алдыга жылдыруу түшүнүгүн билдирген. Ушунун негизинде түрктөр бүт жандыкты жуптан турган системага ылайыкташтырышат. Мамлекеттин саясий түзүлүшү да эки принципке багытталган. Оң жана сол канат, ябгу-шад. Байыркы түрк алфавити ушул системанын негизинде түзүлгөн. Көрүнүктүү казак тарыхчысы С.Каржаубай Түрк каганатынын башкаруучуларынын негизин түзгөн эки этникалык топту – кыпчактарды жана тогуз-огуздарды атайт. Анын айтымында, «Бүгүнкү күндө тарых илими биздин замандын II-X-кылымдарынын аралыгында Орто Азияны жана Монгол кырка тоолорун мекендеген түрк тектүү эки чоң уруу конфедерациясы болгондугун билет. Алардын бири кыпчактардын уруулук союзу, алар өздөрү түзгөн каганатты (империяны) "түрк" – "түрүк" саясий аталышы менен аташса, экинчиси тогуз-огуздардын союзу.

Каганаттын башында тогуз-огуз жана сегиз-огуз уруулары турган. Тагыраак айтканда, бириккен Түрк каганатынын башкаруучу уруулары тогуз-огуз, сегиз-огуз жана едизи болгон. Монгол бөксө тоосунда огуз урууларынын биригүүсү тарабынан негизделген бул каганатты түзүүгө уйгур уруусу таптакыр катышкан эмес.

Ошентип, 750-жылы кагандык борбор *(ордо)* жана сол *(төлөс)* жана оң (тардуш) канаттарга бөлүнгөн. Бул саясий-административдик бөлүнүүдө он жети аз-байыркунун бир бөлүгү сегиз-огуз аталып, сол канатка, экинчи бөлүгү оң канатка тогиз-огуз болуп кирген. Кийинчерээк *сегиз-огуздар «найманлар», тогиз-огуздар «керейлер»* деп аталып калган.

Өзүн «түрк» деп атаган жамаат алгачкы орто кылымдарда түрк элдеринин жазма адабий тилинин пайда болушуна салым кошкон. Ошондуктан VII-XIV-кылымдардын тили «түрк тили» деп аталып калган, анткени түрктөр бийлик

жана тактынын ээси. Таштагы текстте айтылгандай, «sab eši» - «*sab eshi* (сөз ээси)» - бул тилде негизги сүйлөгөндөр кыпчактар болгон. Биз жогоруда кыпчак уруулук союзу жөнүндө сөз кылгандыктан, каганаттын (империянын) тили кыпчак тили болгонун кыскача айтабыз. Бул уруулук союз тарабынан түзүлгөн каганаттын (империянын) аталышынын негизинде тил кийинчерээк «түрк тили» деп аталып калган.

«Байыркы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы» деген экинчи бөлүмдө Түрк каганатынын бекем пайдубалында жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө салттуу дүйнө таанымы чечүүчү роль ойногондугу айтылат.

Окумуштуулар бул татаал диний системаны адамзаттын алгачкы дүйнө таанымынын алгачкы, жапайы ишенимдеринин жыйындысы катары чечмелеп, түрк ишенимин мифологиялык дүйнө таанымга байланыштырышкан. Диндин өзү белгилүү тарыхый доорлордо адамзат коомунун калыптанышына жана өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген идеологиялык система болгонун эске алсак, түрк ишеними ушундай тарыхый милдеттерди аткарууга жөндөмдүү мамлекет куруучу ишеним системасы болгон.

Алгачкы түрк уруу-мамлекеттик түзүлүштөрүнүн жөнөкөй типтерин түзүүдөн тартып Казак хандыгынын доoруна чейин бул дүйнө таанымы түрктөрдүн мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө салым кошкон ишенимдердин системасы болгон. Ата-бабалардын арбактарына сыйынуу, табиятка сыйынуу, айбанаттарды сүйүү сыяктуу түрдүү ишенимдердин башында жалгыз Жаратуучу – *Теңирге* сыйынуу системасы турган. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн жүрүшүндө ар кандай тарыхый доорлорду сактап калган бул система татаалдашып, анын монотеисттик мүнөзүнө жана өзгөчөлүгүнө карама-каршы келбеген башка жат идеяларды кошкон.

Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын негизи Теңир түрктөр жашаган бүткүл дүйнөнүн жаратуучусу деп эсептелген. Түрктөр Теңир-Тоону өз мамлекетинин түзүлүшүнө салым кошуп, анын өнүгүшүнө жана түзүлүшүнө дайыма колдоо көрсөтүп келген деп эсептешкен. Бардык аракеттерин Кудай менен байланыштырган түрктөр мамлекеттин бекемделиши Теңирдин эрки менен болгон деп эсептешкен.

Теңирден кийин Умай түрктөрдүн ишеним объектиси болуп эсептелген. Умай үй-бүлөнүн, балдардын карооолчусу. Байыркы түрк жазмаларында ата-каган-аспан, шеше-катын-Умай символдорун көрүүгө болот, бул патриархалдык түрк коомунда Асман-Теңири белгисинин жанында аялдын статусу Умайга салыштырылганын билдирет. Кудырге жана Жетисуу, Ысык-Көл эстеликтериндеги кудайлар иерархиясынын үчилтигинде акыркы орунду *Жер-Суу* ээлейт. Ал эми Теңир - эң жогорку инсан, улуу жана катаал бойдон калууда. Умайдын түрк коомундагы орду Түрк каганатынын бийлик системасындагы Ашиде системасында чагылдырылган. Түрк дүйнө таанымынын башталышында алгачкы орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринде аялдык (хатун) кош бийлик болгон.

Түрктөр ыйык санаган дагы бир түшүнүк Жер-Суу түшүнүгү болгон. Түрктөрдүн айтымында, Жер-Суу эл жашаган жаратылыш чөйрөсү, жери, мекени. Уламыш боюнча Жер адамзаттын, тиричиликтин, фаунанын жана флоранын энеси. Мына ушундан улам адамзат Жер энеге сыйынган. Түрктөрдүн ишеними боюнча ыйык Мекен-Жер-Суу коргоодо болушу керек. Түрктөрдүн ишеними боюнча жерди материалдык жактан гана эмес, руханий жактан да таза кармоо зарыл. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги "Карлуктарды жок кылдым, жок кылдым, өлтүрдүм, анткени алар Теңир жерин кордоду" деген саптар өздөрүн Теңирге активдүү саясий жана руханий таяныч катары эсептеп, салттуу системага таянган түрктөрдүн карлуктарга кол салуу идеологиясына негизделгенин байкоо кыйын эмес. Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы системасында эл Жер-Суу Кудайы, каган, бек тагдыры менен идеологиялык жактан байланышып, алардын ынтымактуулугу коомдогу туруктуулуктун ачкычы деп эсептелген. Бул тууралуу байыркы ыйык китептерде жазылган: «Эгер сен түрк, атаң, энең, үй-бүлөң менен мамилеңди үзбөсөң, үйүңдү сактап, кайгы-капаңды билбестен бактылуу өмүр сүрөсүң».

Когнитивдик көз караштан алганда, жер, тоо, таш, булак, дарак сыяктуу нерселер теңирликтин жердеги көрүнүшү катары ыйык мааниге ээ. Түрктөр ар бир жаныбардын, буюмдун (тоо, таш, дарыя, көл) адамдын жашоосуна таасирин тийгизген өзүнүн ыйык касиети бар деп эсептешкен.

Күн, ай жана жылдыздар сыяктуу эле, асман телолору да асманда жайгашкан ыйык жандыктар деп эсептелген. Ошол эле учурда көчмөндөрдүн жашоосу жаратылыш менен тыгыз байланышта болгондуктан, алар бул асман телолорунун кыймылына байкоо жүргүзүү менен аба ырайын алдын ала айтышкан. От түрктөр ыйык санаган нерселердин бири болгон. Алар отту сый-урмат менен карап, аны менен "тазалануу" ырымын жасашкан.

Адам Аллахтын жаратууларынын ичинен эң негизги жаратуу болгон. Байыркы түрктөрдүн уламыштары боюнча адамды Ата Теңир менен Умай жараткан. Түрк элдеринин уламыштарында Кудай адамды чоподон жараткан. Чопону аралаштыруу үчүн колдонулган суу да өзгөчө касиетке ээ. Адам менен табияттын ортосундагы мамиле Кудай тарабынан жөнгө салынат. Айрыкча, бул түрк дүйнө таанымында адамдын инстинктинин – коркуу, акчага болгон каалоо, жан дүйнө тынчтыгын канааттандырууга өзгөчө орун берилген.

Алардын ичинен эң негизгиси кут түшүнүгү болгон. *Кут* – адам менен Кудайды, Кудай менен дүйнөнү, адам менен дүйнөнү байланыштырган маңыз. Бактысыз жашоо маанисиз. Бакыт жок жерде тартип жок, мамлекет жок, жыргалчылык жок.

Түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө таанымы жаңы эмес, байыркы, салттуу ишенимдин жетилген, өнүккөн формасы болгон. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүшүнө таасирин тийгизген идеологиялык фактордун мааниси байыркы түрк жазмаларында даана байкалат. Түрктөрдүн бул документалдык мурастары биздин заманга жетпегенде муну аныктоо кыйын болмок. Бул жазуулардагы маалыматтарды талдоо салттуу дүйнө

жана тактынын ээси. Таштагы текстте айтылгандай, «sab eši» - *«sab eshi* (сөз ээси)» - бул тилде негизги сүйлөгөндөр кыпчактар болгон. Биз жогоруда кыпчак уруулук союзу жөнүндө сөз кылгандыктан, каганаттын (империянын) тили кыпчак тили болгонун кыскача айтабыз. Бул уруулук союз тарабынан түзүлгөн каганаттын (империянын) аталышынын негизинде тил кийинчерээк «түрк тили» деп аталып калган.

«Байыркы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы» деген экинчи бөлүмдө Түрк каганатынын бекем пайдубалында жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө салттуу дүйнө тааным чечүүчү роль ойногондугу айтылат.

Окумуштуулар бул татаал диний системаны адамзаттын алгачкы дүйнө таанымынын алгачкы, жапайы ишенимдеринин жыйындысы катары чечмелеп, түрк ишенимин мифологиялык дүйнө таанымга байланыштырышкан. Диндин өзү белгилүү тарыхый доорлордо адамзат коомунун калыптанышына жана өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген идеологиялык система болгонун эске алсак, түрк ишеними ушундай тарыхый миллдеттерди аткарууга жөндөмдүү мамлекет куруучу ишеним системасы болгон.

Алгачкы түрк уруу-мамлекеттик түзүлүштөрүнүн жөнөкөй типтерин түзүүдөн тартып Казак хандыгынын доoруна чейин бул дүйнө таанным түрктөрдүн мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө салым кошкон ишенимдердин системасы болгон. Ата-бабалардын арбактарына сыйынуу, табиятка сыйынуу, айбанаттарды сүйүү сыяктуу түрдүү ишенимдердин башында жалгыз Жаратуучу – *Теңирге* сыйынуу системасы турган. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн жүрүшүндө ар кандай тарыхый доорлорду сактап калган бул система татаалдашып, анын монотеисттик мүнөзүнө жана өзгөчөлүгүнө карама-каршы келбеген башка жат идеяларды кошкон.

Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын негизи Теңир түрктөр жашаган бүткүл дүйнөнүн жаратуучусу деп эсептелген. Түрктөр Теңир-Тоону өз мамлекетинин түзүлүшүнө салым кошуп, анын өнүгүшүнө жана түзүлүшүнө дайыма колдоо көрсөтүп келген деп эсептешкен. Бардык аракеттерин Кудай менен байланыштырган түрктөр мамлекеттин бекемделиши Теңирдин эрки менен болгон деп эсептешкен.

Теңирден кийин Умай түрктөрдүн ишеним объектиси болуп эсептелген. Умай үй-бүлөнүн, балдардын кароолчусу. Байыркы түрк жазмаларында ата-каган-аспан, шеше-катын-Умай символдорун көрүүгө болот, бул патриархалдык түрк коомунда Асман-Теңири белгисинин жанында аялдын статусу Умайга салыштырылганын билдирет. Кудырге жана Жетисуу, Ысык-Көл эстеликтериндеги кудайлар иерархиясынын үчилтигинде акыркы орунду *Жер-Суу* ээлейт. Ал эми Теңир - эң жогорку инсан, улуу жана катаал бойдон калууда. Умайдын түрк коомундагы орду Түрк каганатынын бийлик системасындагы Ашиде системасында чагылдырылган. Түрк дүйнө таанымынын башталышында алгачкы орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринде аялдык (хатун) кош бийлик болгон.

Түрктөр ыйык санаган дагы бир түшүнүк Жер-Суу түшүнүгү болгон. Түрктөрдүн айтымында, Жер-Суу эл жашаган жаратылыш чөйрөсү, жери, мекени. Уламыш боюнча Жер адамзаттын, тиричиликтин, фаунанын жана флоранын энеси. Мына ушундан улам адамзат Жер энеге сыйынган. Түрктөрдүн ишеними боюнча ыйык Мекен-Жер-Суу коргоодо болушу керек. Түрктөрдүн ишеними боюнча жерди материалдык жактан гана эмес, руханий жактан да таза кармоо зарыл. Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги "Карлуктарды жок кылдым, жок кылдым, өлтүрдүм, анткени алар Теңир жерин кордоду" деген саптар өздөрүн Теңирге активдүү саясий жана руханий таяныч катары эсептеп, салттуу системага таянган түрктөрдүн карлуктарга кол салуу идеологиясына негизделгенин байкоо кыйын эмес. Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанным системасында эл Жер-Суу Кудайы, каган, бек тагдыры менен идеологиялык жактан байланышып, алардын ынтымактуулугу коомдогу туруктуулуктун ачкычы деп эсептелген. Бул тууралуу байыркы ыйык китептерде жазылган: «Эгер сен түрк, атаң, энең, үй-бүлөң менен мамилеңди үзбөсөң, үйүңдү сактап, кайгы-капаңды билбестен бактылуу өмүр сүрөсүң».

Когнитивдик көз караштан алганда, жер, тоо, таш, булак, дарак сыяктуу нерселер теңирликтин жердеги көрүнүшү катары ыйык мааниге ээ. Түрктөр ар бир жаныбардын, буюмдун (тоо, таш, дарыя, көл) адамдын жашоосуна таасирин тийгизген өзүнүн ыйык касиети бар деп эсептешкен.

Күн, ай жана жылдыздар сыяктуу эле, асман телолору да асманда жайгашкан ыйык жандыктар деп эсептелген. Ошол эле учурда көчмөндөрдүн жашоосу жаратылыш менен тыгыз байланышта болгондуктан, алар бул асман телолорунун кыймылына байкоо жүргүзүү менен аба ырайын алдын ала айтышкан. От түрктөр ыйык санаган нерселердин бири болгон. Алар отту сый-урмат менен карап, аны менен "тазалануу" ырымын жасашкан.

Адам Аллахтын жаратууларынын ичинен эң негизги жаратуу болгон. Байыркы түрктөрдүн уламыштары боюнча адамды Ата Теңир менен Умай жараткан. Түрк элдеринин уламыштарында Кудай адамды чоподон жараткан. Чопуну аралаштырыу үчүн колдонулган суу да өзгөчө касиетке ээ. Адам менен табияттын ортосундагы мамиле Кудай тарабынан жөнгө салынат. Айрыкча, бул түрк дүйнө таанымында адамдын инстинктинин – коркуу, акчага болгон каалоо, жан дүйнө тынчтыгын канааттандырууга өзгөчө орун берилген.

Алардын ичинен эң негизгиси кут түшүнүгү болгон. *Кут* – адам менен Кудайды, Кудай менен дүйнөнү, адам менен дүйнөнү байланыштырган маңыз. Бактысыз жашоо маанисиз. Бакыт жок жерде тартип жок, мамлекет жок, жыргалчылык жок.

Түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө таанным жаңы эмес, байыркы, салттуу ишенимдин жетилген, өнүккөн формасы болгон. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүшүнө таасирин тийгизген идеологиялык фактордун мааниси байыркы түрк жазмаларында даана байкалат. Түрктөрдүн бул документалдык мурастары биздин заманга жетпегенде муну аныктоо кыйын болмок. Бул жазуулардагы маалыматтарды талдоо салттуу дүйнө

таанымынын орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин өнүгүшүндө чечүүчү факторлордун бири болгондугун көрсөтөт.

«Байыркы түрк мамлекеттеринин идеологиясы катары байыркы түрктөрдүн диний ишенимдеринин пантеону» аттуу үчүнчү бөлүмдө түрк доорунун эстеликтери түрктөрдүн руханий маданиятынын материалдык чагылышы катары каралат.

Бул мезгилде көчмөндөр түзгөн мамлекеттердин алкагында генетикалык жана тилдик жактан жакын көчмөндөр (монголдор, түрктөр, финн-угрлар жана алтай теориясы боюнча тунгус-манчжурлар) теги бир болгон, бирок мейкиндик жана убакыт жагынан бири-биринен бөлүнүп, өз өзгөчөлүктөрү менен өзүнчө этностук топторго бөлүнгөн. Ошентип, башында түрк урууларынын салт-санаасынын бирдейлиги өтө маанилүү маселе болгон.

Түрк каганатынын бийлигин тааныган мамлекеттердин элдери сөзсүз түрдө маданий ассимиляцияга дуушар болуп, үстөмдүк кылуучу маданияттын таасирине дуушар болушкан.

Түштүк Сибирдеги самойддордун, кеттердин, иран тилдүү элдеринин түрктүшү Ашинанын Алтайга көчүп келиши жана биринчи Түрк каганатынын түптөлүшү менен байланышкан. Кийинчерээк бул элдер өздөрү байыркы түрк маданиятын Саян-Алтай аймагына, андан ары анын чегинен тышкары жактарга таратышкан. 1-миң жылдыктын экинчи жарымынан Батыш Сибирь, Байкал аймагы, Амур аймагы түрктөшө баштаган.

Биринчи Түрк каганатынын түзүлүшүнүн жана өнүгүшүнүн биринчи этабында биринчи талаа мамлекети болгон Хунн империясынан калган салттуу мамлекеттик түзүлүштүн мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылган. Алгачкы орто кылымдардагы мамлекеттик түзүлүштүн жөнөкойлүгү Түрк каганатынын түзүлүшүнө шарт түзгөн. Мындан тышкары, түрктөр гунндар системалаштырган салттуу дүйнө таанымына негизделген диний идеяны сактап калышкан.

Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы алардын материалдык маданиятында чагылдырылып, түрк мамлекетине жана коомуна мүнөздүү маданияттын, салттардын формалары калыптанган.

Жаңыдан түзүлгөн түрк мамлекетинин эң маанилүү саясий милдеттеринин бири ашина уруусунун айланасына бириккен түрдүү этностордун мындан ары биригүүсү болгон. Бул максатка жетүү үчүн каганаттын бийлиги уруу башчылары менен чогуу тамактануу салтын уланткан. Ал эми түрктөрдөгү бул ырым алардын материалдык маданиятында негизги орунду ээлеген ыйык казан аркылуу ишке ашырылган. Түрктөрдүн ыйык жерлеринин түзүлүшүндө казанга өзгөчө орун берилип, биримдиктин символуна айланган.

Түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын материалдык формаларынын бири культ борборлору болгон. Бул борборлор түрк башкаруучуларынын, рухий лидерлеринин жана өлгөн жана олуяга айланган баатырлардын күмбөздүү күмбөздөрү болгон.

Түрктөрдүн мүрзөсүнө балбалдарды орнотуп, жанына мазар куруп, бүтүндөй бир культ комплекси түзүлгөн. Эгер сөөк белгилүү инсандыкы болсо, анда мазар менен балбалдын сапаты да жогору болгон. Маселен, Күлтегин, Билге каган, Тонюкук сыяктуу атактуу түрктөрдүн мүрзөлөрүнүн жанындагы мазарларды кытайлар күйүп кеткен кирпичтен куруп, жогорку сапаттагы материалдар менен каптаган.

Ыйык комплекстердеги имараттар (храмдар) төрт бурчтуу же тегерек архитектуралык формада болгон. Алгачкы археологиялык казуулар боюнча Идер, Бугыты (Таспар-Каган) комплекстеринин баржасы (храмы) тегерек формада, формасы түрктөрдүн боз үйүн элестетет.

Ошентип, түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын өнүгүшүнүн жүрүшүндө анын материалдык чагылдырылышы даярдалып, каганаттын калкынын руханий-идеологиялык керектөөсүнө айланган. Улуу Талаага чачырап кеткен бул маданий эстеликтердин калдыктары алардын түрк мамлекеттүүлүгү түптөлгөн аймактарда жалпы салттуу колдонууда болгонун айгинелейт.

Төртүнчү бөлүмдө **салттуу дүйнө тааным түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын идеялык негизи** катары каралат.

Түрк каганатынын мамлекеттик идеологиясы салттуу дүйнө таанымга негизделип, эки принципке: кытай маданиятын тааныбоо жана анын кошуналарынан артыкчылыгын аңдап билүүгө багытталган. Мындан тышкары, Түрк каганаты төмөнкүдөй негизги саясий максаттарды кабыл алган:

1) Хунндар мамлекети кулагандан кийин ыдырап кеткен түрктөр менен экономикалык жана маданий жактан түрктөр менен шайкеш келген көчмөндөрдүн биригиши;

2) Көчкөн түрктөрдү өлкөгө кайтаруу;

3) Кытайга саясий кысымды жаңыртуу.

Мындай татаал саясий максаттарга жетүү үчүн кагандык бийликтерге эң оболу каганаттын элин ушундай саясий кадамдарга тартууга мүмкүндүк бере турган туруктуу рухий пайдубал керек болчу. Каганаттын башкаруучулары дайыма кол алдындагылардан талап кылып келген бул руханий даярдык башкаруучу топ тараткан идеология аркылуу ишке ашкан. Бул идеология каганаттын көчмөндөрүнүн улуттук салттуу дүйнө таанымынын негизинде кылымдар бою өнүгүп, калыптанган.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринде салттуу дүйнө тааным ар тараптуу идеологиялык мүнөзгө ээ болгон. Салттуу дүйнө тааным адамдар менен жаратылыштын, улуттар аралык мамилелердин, эл менен бийликтин, мамлекеттердин ортосундагы мамилелерди жөнгө салуунун идеологиялык механизми катары кызмат кылган. Бул идеологиялык механизмдин демилгечиси жана бириктирүүчүсү Кудайга болгон ишеним, ал эми бул идеологиялык системанын идеалы түрктөрдүн салттуу дининдеги «Жер-Суу» концепциясы менен тыгыз байланышкан *«Түбөлүк Жер» – «Мәңги эл»* идеясы болгон.

Өнүгүүнүн жаңы баскычына көтөрүлүп, өз доорунун алдыңкы мамлекеттеринин катарына кирүүгө умтулган түрк мамлекети эч кандай идеологиялык багыттан куру кала алган эмес. Бирок, түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын мүмкүнчүлүктөрүн мөөнөтүнөн мурда чектеп, ошол кездеги дүйнөлүк тенденцияга ылайык, түрк салтына каршы чексиз бийликке умтулганы алардын мамлекеттүүлүгүнүн андан ары өнүгүшүнө тоскоол болгон кадам болгон.

Эки бөлүккө бөлүнгөн каганаттын маданий абалы ар бир чөлкөмдө маданий-саясий кырдаалга жараша өз алдынча өнүккөн. Борбордук Азиядан жана Тянь-Шандан келген ирандык отурукташкандардын маданий таасиринен улам батыш түрктөр чыгыш түрктөрүнөн этномаданий айырмачылыктарды ала баштаткан. Албетте, алдыңкы саясий позицияда турган Батыш түрктөрү жергиликтүү калкка саясий жактан үстөмдүк кылып, анын түрктүшүнө таасирин тийгизген. Бирок, отурукташкандардын маданий баалуулуктары түрктөргө таасирин тийгизбей койгон жок. Биринчиден, бул аймактагы дүйнө таанымдар түрдүү диний системалардын таасиринде болгон. Бул диний системалар батыш түрктөрдүн маданий турмушун гана эмес, мамлекеттүүлүгүн, салттуу бийлик системасын жана жашоо образын да олуттуу түрдө өзгөрткөн.

Төртүнчү бөлүм **"Орто кылымдагы түрк мамлекеттериндеги руханий трансформация"** деп аталат.

Бул бөлүмдүн **"Түрк каганатындагы идеологиялык өзгөрүүлөрдүн ички жана тышкы факторлору"** деген биринчи бөлүмүндө Түрк каганатындагы идеологиялык өзгөрүүлөрдүн ички жана тышкы факторлору каралат.

Түрк дүйнө таанымында Теңирден бата алып, мамлекетти башкаруу укугуна ээ болгон "кагандын" бийлиги ушул кагандан тараган бүтүндөй үй-бүлөнүн жалпы жыргалчылыгы катары эсептелип, аталган башкаруучу үй акырындык менен элден өйдө коюла баштаган. Ошентип, ашындар өздөрүнүн тукумуна кудайлык мүнөз берип, өздөрүнө гана пайдалуу, каганат үчүн өтө опурталдуу кадамдарды жасап, династиялык элементтерди жалпы ишенимден бөлүп, жасалма эрежелерди жаратышкан. Башкаруучу уруктун бийлигинин "кландык" принциби каганаттын калкынын ортосунда келишпестиктерди жаратып, мамлекеттеги этникалык процесстерди жайлаткан.

Байыркы түрк мамлекетинин алсызданышына мамлекеттин ичиндеги идеологиялык карама-каршылыктар да таасирин тийгизген. Көктүрк каганаты саясий жактан чыңдалган сайын, диний-идеологиялык жактан алсырай баштаган. Саясий жана экономикалык өнүгүүнүн жакшырышы менен бирге руханий токтоолук тездеди. Түрк мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө алып келген салттуу динге негизделген идеологиялык система түрк башкаруучулары тарабынан өзгөрүүлөргө дуушар боло баштаган. Бир жагынан түрк башкаруучусунун чексиз бийлигин камсыз кылган коңшу мамлекеттердеги деспотиялык түзүлүштүн таасири, экинчи жагынан бул мамлекеттердин түрктөргө карата аёосуз тышкы саясаты түрктөр арасында

салттуу идеологиялык дүйнө таанымдын багыт катары маанисин азайткан. Кагандын бийликке чексиз таасир этүү аракети каганаттын аристократиясынын наразычылыгын туудурган. Акимдин каганаттын таасирдүү топторун тоготпогондугу мамлекетти ич ара согуштарга алып келген.

Түрк мамлекеттүүлүгүнүн кризиси мамлекеттин өнүгүүсү үчүн зарыл система катары салттуу түрк дүйнө таанымынын токтошу менен бирге келди. Аталган диний системанын бул миллдетти аткара албаганы ошол кездеги дүйнөлүк диндер менен идеологиялык жактан атаандаша албоосуна байланыштуу ачыкка чыкты.

Ошол кездеги түрктөрдүн салттуу коңшулары Кытай, Византия жана Иран – саясий жана экономикалык жактан калыптанып калган, туруктуу идеологиялык багытын аныктаган күчтүү жана таасирдүү мамлекеттер болгон. Бул мамлекеттердин тышкы саясатында түрк талаасына саясий таасир көрсөтүү, түрктөрдүн аскердик күчүн саясий оппоненттерине каршы пайдалануу негизги саясий максаттардын бири болгон. Бирок бул максатка жетүү оңой иш эмес экени далилденген. Түрктөрдүн күчтүүлүгүнүн кепилдиги алардын жогорку уюшкан аскердик күчү, түрк көчмөндөрүнүн арасында күчтүү идеологиялык базасы жана туруктуу социалдык-экономикалык абалы болгон. Ошондон улам түрктөрдүн коңшулары көчмөндөрдү биринчи кезекте руханий жактан алсыратуунун жолдорун карай баштаткан.

Экинчи каганаттын тушунда диний идеялардын кризиси тереңдеп, идеологиялык система кагандыктардын ар биринде өзүнчө өзгөчөлүктөр менен өнүккөн. Бул түрк мамлекеттеринин империялык процессин токтотуп, алтургай түрктөрдү душман мамлекеттерге бөлгөн. Чыгыш Түрк каганатында мамлекеттин кыйрашынын негизги себеби социалдык классификация болуп, бийликке Ашина урпактары менен катар Ашиданын тукумдары да кийлигишкен. Мунун аркасында каганатта мурдагы Түрк каганатынын даңкын жандандыруу үчүн эски диний идеянын негиздери колдонулган.

Бирок идеологиялык жактан эскирген эски дин бир жагынан чексиз бийликке умтулган түрк башкаруучуларынын баш тартуусунан, экинчи жагынан Кытай, Византия, Иран сыяктуу мамлекеттердин тынымсыз идеологиялык чабуулдарынан улам натыйжасыз болуп калган. Башкача айтканда, Түрк каганаты Улуу Талаанын эбегейсиз зор аймактарын саясий жактан бириктиргени менен, бул жерлерди байырлаган элди жана майда жамааттарды бириктирүүнүн идеологиялык негиздери натыйжасыз болуп чыкты.

Ушул мезгилде күч алып, күч ала баштаган чет элдиктердин диний идеялары каганатта саясий жана руханий кризисти жаратып, ал өз кезегинде каганаттын андан ары ыдырашына алып келген. Ал эми салттуу дүйнө тааным бул жат диний идеяларга тоскоол боло алган эмес.

Экинчи бөлүмдө **орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги руханий процессер жана орто кылымдардагы түрктөрдүн мамлекеттүүлүгү** каралат.

8-кылымдын экинчи жарымынан баштап түрктөр бири-бирине байланышкан терең кризистерди баштан кечирип келишет. Байыркы Түрк каганатынын кыйрашы менен Ашина династиясынын бийлигинин бүтүшү гана эмес, алыскы хунн доорунда үстөмдүк кылган жана Түрк каганатынын доорунда жогорку деңгээлде болгон каада-салттардын, салттуу дүйнө таанымдын жана руханий баалуулуктардын кризиси келип чыккан.

Түрк каганатында үстөмдүк кылган салттуу идеялардын токтоп калышы мамлекеттин тургундарынын жашоосуна олуттуу таасирин тийгизген. Көктүрктөрдүн доорунда алдыңкы орунду ээлеген жана түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы менен тыгыз айкалышкан идеологиянын кризисине тышкы факторлор да таасирин тийгизбей койгон жок. Айрыкча Византия, Кытай, Иран сыяктуу дүйнө таанымына таптакыр жат өлкөлөр жана элдер ошол мезгилде ансыз да маанилүү геосаясий абалга ээ болгон түрк мамлекеттерине руханий таасир көрсөтүүгө аракет кылышкан.

Жогоруда айтып өткөндөй, ушундай оор мезгилде түрк талаасында түрдүү диний агымдар, идеялар биригишти. Негизги диндер – манихейлик, христиан-несториандык, буддисттик, еврейдик, исламдык – түрктөр арасында ар кандай деңгээлде өнүгүп, тараган. Алардын айрымдары түрк коомунда убактылуу болсо да бактылуу болуп, расмий мамлекеттик статуска жетишсе, кээ бирлери түрк коомунун айрым башкаруучуларынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн гана кызыгуусун туудурган.

Түрк башкаруучуларынын айрымдары көчмөндөрдүн мамлекеттүүлүгүн өнүктүрүп, гунндардын доорунан бери империя деңгээлине жеткирген салттуу дүйнө таанымынын мүмкүнчүлүктөрүн андан ары пайдалануудан баш тартышкан. Түрк коомунун бардык чөйрөсүнө кийлигишкен салттуу идеологиялык система учурда формалдуу гана мүнөзгө ээ, сыртынан алдамчы ишенимдер системасына айланды. Түрк башкаруучулары коңшу мамлекеттердин салттуу түрк тутумуна таптакыр туура келбеген идеологиялык салттарына кызыгышкан. Айрыкча өз бийлигин эч ким менен бөлүшкүсү келбеген түрк өкүмдары үчүн монархиялык-деспоттук бийликти колдогон диний түзүлүш өзүнөн жогору экенин сезген.

Бул мезгилдеги көчмөндөрдүн арасындагы руханий процесстерге көңүл бура турган болсок, башка дүйнөлүк диний позициялардын мамлекеттик статуска жетиши түрк коомунда из калтырбаганы анык. Бул жердеги негизги себеп, биринчиден, бул диндерди башкаруучулар гана колдошсо, экинчиден, башка диндер түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымына доо кетирбестен, тез эле (курч, тез) лидерликке чыгышкан. Бирок түрк акиминин эрки менен түрк талаасына кирген диндердин ичинен исламдан башкасы түрктөрдөн жакшы база таба алган эмес. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринде расмий идеологияга айланган тышкы идеялар ар кандай себептерден улам түрктөрдүн саясий, социалдык, экономикалык жана маданий өзгөчөлүктөрүнө туура келе албай, салттуу түрк дүйнө таанымдары менен чырмалышып, мамлекеттердин кулашына, алардын тарых сахнасынан жок болушуна алып келген.

Түрк коомундагы жат идеялардын мурасына келсек, бул жагынан эки башка тенденцияны байкоого болот. Биринчиси боюнча, түрк коомунда расмий деңгээлде бир канча убакытка чейин жат пикирлер болгонуна карабастан, алар түрктөрдүн арасында кала алышкан эмес. Алар деле түрктөрдүн дүйнө таанымына олуттуу таасир тийгизе алган эмес.

Башка идеялардын түрк коому менен байланышынын экинчи тарабында түрктөрдүн дүйнө таанымын өзгөртө албаса да, алар башкарып турган айрым түрк элдеринин тилдик (менталдык) табиятында из калтырган.

Биринчиден, түрктөрдүн күжүрмөн даярдыгына башка идеологиялык баалуулуктар олуттуу таасир эткен. Коңшу мамлекеттерди алар менен эсептешүүгө аргасыз кылган түрктөрдүн негизги артыкчылыгы аскерий артыкчылыгы болгон. Бирок В.Бартольд жаңы диндин түрктөрдүн согушчул дүйнө таанымына тийгизген таасирин четке кагып, уйгурлар манихейизмди кабыл алгандан кийин дагы жоокер эл бойдон калганын ырастайт. 869-жылы каза болгон араб жазуучусу Жахид манихейликти кабыл алганга чейин тогуз-огуздар эр жүрөк жана кайраттуу болуп, карлуктарды тынымсыз жеңип келгенин жазган. Манихейизмди кабыл алып, алар... 10-кылымдан жеңилишкен. Масуди менен ан-Надимдин айтымында, Уйгур ханы Манинин жолдоочуларын кытай императорлорунан жана мусулмандарынан коргоочу болгон. Ан-Надимдин жазганына караганда, Самани өкүмдары Самарканддагы мани жамаатын куугунтуктаганда, уйгур өкүмдары тогуз-огуздардын жериндеги мусулмандарды да куугунтуктай турганын эскерткен. Ошентип, В.Бартольд түрктөрдүн мани жана буддизм окууларын кабыл алуусу алардын согуштук сапаттарына эч кандай таасир тийгизген жок деп эсептеп, Кытайдан жана Саманиддерден динин коргоо үчүн алардын эскертүүлөрүн мисал катары келтирет.

Бирок, бизге В.Бартольддун бул маселеге мамилеси карама-каршы келгендей туюлат. Анткени ал өзүнүн изилдөөлөрүнүн дагы бир бөлүгүндө мусулман авторлоруна таянып: «Иудаизм хазар элинин эмес, хазар мамлекетинин дини болгон» дейт. Уйгурлар арасында Манидин окуусу уйгур эли тарабынан эмес, алардын башкаруучуларынын деңгээлинде кабыл алынган. Демек, уйгур акиминин Манинин окутуусунда мусулман башкаруучуларына карата коркутуусу анын жоокерчилик сапаттарын али жогото элек кол алдындагыларга эскертүү катары кабыл алынышы керек.

Түрктөрдүн мамлекеттик идеология катары салттуу дүйнө таанымынын механизмдери иштен чыгып, токтоп турган оор мезгилде дүйнөлүк диндер, диний агымдар, окуулар Улуу Талаага ар кандай жолдор менен келген. Түрк башкаруучуларынын колдоосу менен алдыңкы саясий-идеологиялык позицияга ээ болгон манихейлик, христиан-несториандык, буддисттик, еврей диндери түрктөр арасында көп колдоого ээ болгон эмес, бирок алар ички жана тышкы саясий кырдаалга таасирин тийгизген.

Бирок тарыхый процесстердин жүрүшүндө аталган диндердин ичинен исламдан башка эч ким орто кылымдардагы түрк коомунда өзүн орното алган эмес. Түрк башкаруучуларынын зордук-зомбулуктары менен түзүлгөн

диний-идеологиялык системалар мамлекет калкынын басымдуу бөлүгүнүн саясий, экономикалык, социалдык, руханий жана маданий талаптарын канааттандыра албагандыктан же коомдон четтетилген, же болбосо түрк мамлекетин саясий мааниде тарых сахнасынан кетүүгө аргасыз кылган.

Бул бөлүмдүн акыркы, үчүнчү бөлүмүндө **орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги руханий өзгөрүүлөрдүн саясий натыйжалары** каралат.

Ички жана тышкы факторлордон улам орто кылымдардагы түрк мамлекеттери идеологиялык сенектүүлүккө дуушар болуп, андан ары саясий ыдыроону баштан кечирип, айрым уруулардын жана башкаруучулардын аракетине карабастан, мурдагы атак-даңкын, бийлигин кайтарып ала албай калышты. Коңшу мамлекеттердин колунда саясый куурчак болуп калган түрктөр эгемендигинен ажырап, эч кандай идеологиялык багыты, саясий максаттары жок башаламан турмушта жашап келишкен. Орто кылымдардагы түрк коомундагы идеологиялык салттар кризистерге дуушар болуп, салттуу бийлик өзгөрүүгө дуушар болгон. Мурдагы мамлекеттик салтта болбогон жагдайлар болгон. Маселен, байыркы түрк жазма эстеликтерин талдоодо шамандардын мамлекеттик мааниндеги инсандар экендиги белгиленген эмес. Түрк каганатынын алсырашы менен салттуу дүйнө таанымы кризиске учурап турганда баксы-шамандардын коомдук маанилүү ролду ойногондугун көрүүгө болот.

Түрк өкүмдары чексиз бийликке умтулуп, кеңешчилеринин кеңешин укпай калды. *Жыйын (курылтай)* жана кеңешчилер институту алынып салынган.

Гундардын тушунда башталып, көктүрктөрдүн доорунда уланган каганаттын элдеринин этникалык жана уруулук ар түрдүүлүгүнө карабастан, биригүү процесси токтоп калган. Каганаттын башка улуттарынын этникалык өзүн-өзү аңдоосу калыптана баштаган.

Идеологиялык сенектикке кабылган көчмөндөр мамлекеттүүлүгүн калыбына келтиришсе да, мурдагы каганаттын деңгээлине эч качан жете алышкан эмес. Түрк каганаты кулагандан кийин бул каганаттын мурунку атак-даңкын жандандырууга аракет кылган бир нече мамлекеттик структуралар болгондугу белгилүү. Негизги мамлекеттик түзүмдөрдүн бул аракеттери адегенде ийгиликтүү болгону менен, анын ичинде идеологиялык кризистен улам ийгиликке жетише алган жок. Түрк мамлекеттеринин мындай тарыхсыздыгына башка мамлекеттердин түрктөргө каршы биринин артынан бири бири-бирин алмаштырып, тарых сахнасынан жок болуп бараткан саясий окуялары таасир эткени анык.

Түрк каганатынын ордуна келген кыргыздар да каганаттын мурдагы даңкын кайра жаратуу аракетин көрүшкөн. Түрк каганаты кулагандан кийин Түрк талаасында болгон саясий окуялардын натыйжасында түрдүү түрк этносторунун арасында өзүнчө мамлекеттик түзүлүштөрдү түзүүгө умтулган этникалык тенденция пайда болгон. Б.Комеков айткандай: «Дешт-Кыпчактагы этностук байланыштардын тереңдеши жана өнүгүшү кыпчактардын калыптанышына таасирин тийгизип, этномаданий өзгөчөлүктөрүнүн

биригишине алып келген. Кыпчактардын башка этностор менен карым-катнашына бирдиктүү этностук аймак, экономикалык түзүлүш, коомдук мамилелер жана жалпы тил таасир эткен. Кыпчактардын саясий салмагынын өсүшүнө байланыштуу башка көптөгөн этностук топтор жана уруулар өздөрүн кыпчактар деп атап, бул этнонимди кабыл алышкан».

Н.Нуртазина өз эмгегинде бул мезгилде түрк коомундагы идеологиялык кризистер тууралуу «салт соолуп, маанисин жоготуп, алтургай табигый дин, мифология түпкү формасын жоготуп, бузула баштаган. Өткөөл мезгилде түрктөр теңирчилик жана этика рухун жоготкон уруулар болгон; Барымтага кол салышып, барымтага алышканын, туугандарын кармап, Хорезм менен Мавераннахрдын базарларына алып кетишкенин жазат».

Л.Н.Гумилев түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын кризиси жөнүндө мындай деп айткан: «Элдин жалындуу бийлигинин төмөндөшү этникалык түзүлүштүн акыркы фазасына – ыдыроого алып келет. Элдин жоокердик духу алсырап, согушгусу келбей калды. Ал тынчтыкты каалаган. Ханга наразы болгондордун саны анын тегерегине чогулгандардын санына караганда көбөйдү. Эл көңүл ачууга даяр болчу. Көчмөндөрдүн согушта уурдап, душманга багынып бериши кадыресе көрүнүшкө айланган».

Малга болгон муктаждыктан меридиан боюнда көчүп келген түрк уруулары дыйканчылыкка ылайыктуу жылуу аймактарда кыштатууну көздөшкөн. Ошентип, экономикалык муктаждыктардан улам түрктөр калктуу конуштардын салыштырмалуу бош аймактарын мал үчүн жайыт катары пайдаланууга аргасыз болушкан. Мындай шартта түштүктөгү бош жерлерге барышты. Бул жерлердин мурунку ээлери түрктөргө оңой менен беришкен эмес. Бирок көчмөндөр бул кагылышууларда өздөрүнүн саясий максаттарынын пайдасына чечим кабыл алышкан. Тарыхый маалыматтарды талдоо түрктөрдүн өз аймактарын таштап, көчүп кеткендигин, алардын жайыттарына болгон муктаждыктын күчөшүнөн, ошондой эле Борбордук Азиядагы саясий окуялардан, отурукташкан элдер менен соода-экономикалык байланышка умтулуудан улам болгондугун көрсөтөт.

10-кылымда огуздардын Мавераннахрга, Хорезмге, Хорасанга, Журжанга жортуулдарынын негизги максаты жайыттарды, мал-жандыктарды жана туткундарды басып алуу, аскердик пайда алуу гана эмес, түштүк коңшулары менен соода алакасын түзүү болгон. Алгачкы орто кылымдарда көчмөндөр отурукташкан калк менен тыгыз экономикалык байланышта болгон. Буга тиешелүү объекттерде табылган материалдык маданияттын варианттары күбө. Көчмөн керектөөчүлөрдүн даам каалоолорунун таасири кол өнөрчүлүктөн, керамикадан жана тиричилик буюмдарынан байкалат. Көчмөндөр менен отурукташкан элдин ортосундагы байланыштар кол өнөрчүлүктүн көп түрдүүлүгүнө чоң таасирин тийгизген. Туруктуу соода кырдаалы пайда болду. Ошол эле учурда мындай байланыштарды уюштуруучу фактор болуп шаардык базарлар жана ири калктуу конуштар болгон.

Мындай руханий шарттарда отурукташкан маданий аймактардын жергиликтүү маданиятынын таасири астында түрктөр отурукташкан жашоого

аргасыз болушкан. Ошого карабастан, алардын көптүгүнө байланыштуу алар өз тилин сактап гана тим болбостон, аны жергиликтүү калк арасында да жайылтышкан. Бул өз кезегинде түрктөшүүгө алып келди. Отурукташкан жашоо образын кабыл алган түрктөр бир канча убакытка чейин салттуу көчмөн-жоокер духун сактап калышты.

Бул мезгилде түрктөр салттуу иран тилдүү отурукташкандардын аймагына жигердүү кирип, бул аймакты түрктештирип, эми индо-ирандыктар жашаган аймактарга кирип кетүү коркунучун жарата башташкан. Бул аймакка 9-12-кылымдарда келген көчмөндөр Орто Азия элдеринин калыптануу процессине катышкан. Бул процессте көчмөн түрк элдеринин үлүшү басымдуу болгонун белгилей кетүү керек. Саманиддер доорунда шаарларда жана дыйканчылык аймактарда иран тилдүүлөр басымдуулук кылса, Караханиддер доорунда түрк тилдүү калктын саны көбөйгөн.

Орто Азия менен Батыш Азиянын ортосундагы континенттер аралык соодада байланыштыргыч ролду ойногон түрктөрдүн аймакка келиши, мурда чек ара аймактарына соода алмашуу иштерин жүргүзүү үчүн келген түрк көчмөндөрүнүн келишине оң таасирин тийгизген. азыр дүйнөлүк соода циклине кирди.

Түрктөрдүн жаңы аймакка көчүшү бул аймактын элдери менен өз ара маданий алмашуу менен коштолгон. Бул алардын Исламды тезирээк кабыл алышына өзгөчө чоң таасирин тийгизген. Жаңы жерлерге келгенден кийин исламды кабыл алган түрктөр көчмөндөргө мүнөздүү жоокерчилик сапаттары жана эр жүрөктүүлүгү менен халифанын көңүлүн буруп, халифалыктын аскерлерине жалданма катары тартыла башташкан.

Саясий сенектик менен бирге руханий кризисти баштан кечирген түрк уруулары эми согуштун натыйжасында коңшу мамлекеттерде өз ыктыяры менен жалданып, туткунга алынып, кээде кул катары колдонулуп келген.

Түрктөр Аббасийлер халифатында гана эмес, христиан дүйнөсүндө да жалданма жоокер катары жалданып, башка мамлекеттерге саясий жана аскердик жеңиштерди алып келүү үчүн гана кызмат кылышкан. Бул убакта түрктөр Византия армиясына кызмат кылууга өзгөчө көп чакырылган.

Негизинен түрктөр хунндардын доорунан бери эле Византиянын тышкы саясатында маанилүү роль ойноп, аскердик жана саясий кызматташтыкка катышып келишкен. Бирок бул байланыш түрк мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү этаптарына жана маанисине жараша ар кандай деңгээлде болгонун белгилейбиз. Эгерде түрктөрдүн саясий бийлигинин тушунда Византия түрк мамлекеттери менен тең укуктуу мамиледе болуп, атүгүл нике союздарына да кирген болсо, түрк мамлекеттүүлүгүнүн кыйрашы учурунда түрктөр империяда жалаң аскерий жалданма жоокерлер болгон.

Ошентип, бириккен Түрк мамлекетинин кулашы менен анын ордуна мурдагы каганаттын күчүнөн алда канча алсыз, чачыранды жана алсыз мураскор мамлекеттер пайда болгон.

"Исламдашкан түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнө таанымʼʼ деген бешинчи бөлүмдө салттуу түрк мамлекеттеринде исламдын ролу каралат.

Бул бөлүмдүн биринчи бөлүмүндө **түрк коомунун исламдашуусунун салттуу дүйнө таанымына тийгизген таасири** каралат.

Исламдын түрктөр арасында ийгиликтүү жайылышынын жана бекемделишинин негизги себептерин кыскача жыйынтыктай турган болсок, аларды төмөндөгүдөй формулировкалоого болот: *1) этномаданий фактор; 2) географиялык фактор; 3) мамлекеттик-идеологиялык фактор; 4) Араб басып алуулары жана анын натыйжасында ислам миссионерлеринин жана аалымдарынын үгүт иштери.*

Ошондой эле түрктөрдүн жаңы динди тез кабыл алышына андагы теңирчиликтин принциптерине каршы келбеген жана көчмөндөрдүн руханий өнүгүүсүнө кызмат кылган элементтердин көптүгү оң таасирин тийгизген. Айрыкча, эки динде тең абсолюттук рух болгон Теңир-Аллахтын өзгөчөлүктөрүнүн диний окшоштугунун таасиринен качуу мүмкүн эмес эле. Түрктөр Теңир-Тоону бүт дүйнөнүн жана бар болуунун жалгыз Жаратуучусу деп да эсептешкен. Бул биримдик түрктөрдүн ислам динин кабыл алуусунда маанилүү фактор болгон. Жаңы динди кабыл алгандан кийин да түрктөр ислам дини түшүнүктөрүн белгилөө үчүн өздөрүнүн эски ишениминдеги диний терминдерди колдонушкан. Махмуд Кашгаринин эмгектериндеги ислам динине байланыштуу концепциялардын көбү мусулмандар менен түрктөрдүн диний түшүнүктөрүнүн мааниси бир экенин, айырмачылык табынуу ыкмасынын өзгөчөлүгүндө гана экенин көрсөтөт. Мисалы, ал чыгармаларында *Аллах-Теңири, Пайгамбар-Ялваш, Саушы, Куран-Битик, ибадат-намаз, татаалдык, дуа-алейиш-алгыс, намаз-юкуниш-жүгүнү, жаннат-ужмак, тузак-жаханнам* сыяктуу түшүнүктөрдү колдонгон. Көрүнүп тургандай, бул фактор түрктөр арасындагы исламды үгүттөөчүлөр үчүн чоң мааниге ээ болгон жана түрктөрдүн жаңы динди коркпой кабыл алышына жардам берген.

Түрктөрдүн исламды кабыл алуусунда чечүүчү фактор түрктөрдүн Жаратуучу - Теңири түшүнүгү менен Исламдагы Алла Тагал (Кудуреттүү) түшүнүгүнүн шайкештиги болгон.

Түрктөрдүн каада-салты жана маданий баалуулуктары исламдан анча алыс эмес болгон деп айтсак болот, түрктөрдүн жаңы динди кабыл алышына салым кошкон негизги факторлордун бири. Түрк көчмөндөрүнүн кылымдар бою калыптанган этномаданий идентификациясынын өзүнүн өзгөчөлүгү, менталитети болгон. Исламдан башка диндер катуу тыюу салбаган шарап менен чочко этин ичүү түрк табиятына жат болгон. Түрктөр жөнүндө маалымат берген араб-перс булактарында үй жаныбарларынын арасында чочко жөнүндө сөз жок.

Ошондой эле исламда көп аял алууну расмий түрдө таануу түрктөрдүн дүйнө таанымына жат болгон эмес. XIX кылымдын башында эле түндүктөгү ислам динине эч кандай байланышы жок түрк элдери көп аял алууну карманышкан.

Түрктөрдүн эки түрү болгон: бири кандуу, экинчиси кансыз. Кан алдырбай, курмандык чалуу (литация) – кычкыл сүт же сары май чачылган.

Түрктөр арасында курмандык чалуу салты «тапыг» же «ягышлык тапыг» деп аталат. Түрктөр жеңишке жетүү, шүгүр кылуу, тынчтыкты, ынтымакты орнотуу үчүн, кургакчылыкта, ошондой эле адам ооруп калганда же өлгөндө да курмандыктарга барышкан. Курмандыкка жылкы, бугу, кой, уй жана жапайы жаныбарлар да чалынган.

Исламдын түрктөр арасында жайылышы географиялык шарттарга да байланыштуу болгон. Жаңы аймактарга келген түрктөр аймактын жергиликтүү калкынан олуттуу этникалык айырмачылыктарга ээ болгон. Бул айырмачылыктар аларды башкалардан айырмалап турат.

Исламды кабыл алган түрктөр мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирип, жаңы диндин өкүлдөрү жана коргоочулары катары дүйнөлүк саясатка кийлигише баштады. Исламды кабыл ала элек башка түрктөр жаңы диндин саясий пайдасын тез түшүнүп, исламды активдүү кабыл алышат. Ислам дүйнөсү менен карым-катнашта болгон түрк акимдери жана араб-мусулман башкаруучулары карым-катнаш жана саясий кызматташтыкты түзүшкөн.

Калыстык үчүн айта кетчү нерсе, түрк коомунун исламдашуусу эч кандай каршылыксыз жана толугу менен тынч чөйрөдө өттү. Айрыкча алардын аймагында жаңы диндин жайылышы түрк башкаруучуларынын мыйзамдуу тынчсыздануусун пайда кылган.

Исламды биринчилерден болуп расмий деңгээлге жеткирген түрктөр адегенде өз мамлекеттеринде салттуу түрк мамлекеттик түзүлүшүнүн элементтерин сактап калууга аракет кылышкан. Анын үстүнө исламды кабыл алган түрктөрдүн башкаруучу наамдарын салттуу дүйнө таанымы менен тыгыз байланышта сактоого аракет кылышы алардын салттуу дүйнө таанымын бузууга даяр эмес экенин көрсөтүп турат. Маселен, Кашкар менен Амудариянун ортосундагы эбегейсиз зор аймакты бириктирген Караханиддердин башкаруучусу мурдагы Түрк каганатын толук калыбына келтирбесе да, «каган», же булактарда *«Тамгаш» же «Табгаш хан»* деп аталып калган. Андан кийин мамлекеттеги маанилүү адамдар *«каган» жана «илек-хан»* деп аталып, аристократтар категориясына кирген.

Караханийлер арасында «кут» сөзү мамлекет дегенди да билдирген. «Илек кут» наамы мамлекет башчысы, куттуу адам – Кудайдын буйругу менен болгон башкаруучу дегенди билдирет.

Караханийлердин башкаруучулары Багдаддын халифасын расмий түрдө таанып, ага баш ийген. Бийликтин алгачкы күндөрүндө алар Мавераннахрда халифанын атынан тыйын чыгарышкан. Караханиддердин түрк урууларын бириктирүү процесси ушул жаңы идеологиянын орношу менен башталган. Караханийлер бири-биринен айырмаланган түркгөрдү ислам туусунун астына чогултуп, алар үчүн орток идеология катары жаңы динди жайылта баштаган.

Бул бөлүмдүн экинчи бөлүмүндө **мусулман-түрк мамлекеттериндеги мамлекеттүүлүк менен салттуу дүйнө таанымдын байланышы** каралат.

Исламдын идеологиялык булагы түрк мамлекеттүүлүгүнө күч берип, ага экинчи өмүр берип, түрк мамлекетин мусулман мамлекети катары кайра жандандырган. Орто кылымдардагы түрк коомунда саясий жана идеологиялык

үстөмдүккө ээ болгон ислам бул мезгилде саясий, экономикалык, руханий жана маданий кризиске кабылган түрк коомун кайра тарбиялоого ылайыктуу дүйнө таанымы системасы болуп калды.

Түрктөр исламды терең руханий кризис абалында тосуп алышкан. Исламдын алдында түрк-көчмөн коомунда белгилүү бир циклдин аяктагандыгынын белгилери даана байкалган. Эски мифологиялык система өз жашоосун токтотту. Коом идеологиялык кризисти башынан кечирип, адам жашоосунун жаңы маанисин табышы керек болчу. Дал ушул мезгилде бул боштукту жаңы дин – түрктөрдүн руханий керектөөлөрүн канааттандыра алган, бышып жетилген, алардын дүйнө таанымына карама-каршы келбеген жана толуктай ала турган ислам дини толтурган. Этникалык топ деградацияга учурап, көптөгөн атаандашкан урууларга бөлүнүп кеткенде ислам коомду идеологиялык жактан бириктирген.

Исламды кабыл алып, аны өз мамлекеттеринде расмий кылган түрк акимдери Исламга чейин туруксуз, бытыранды жана системасыз болгон тышкы саясатын кайра түзүшкөн. Айрыкча түрктөр жаңы диндин жардамы менен эски мамлекеттүүлүгүн, империялык салттарын жандандырууну улантып, жаңы дин идеологиялык таянычка айланган.

Жаңы мусулман-түрк мамлекеттеринин лидерлери жаңы динди кабыл алуу менен мурунку империялык мүдөөлөрүн ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү ийгиликтүү болорун түшүнүштү. Жогоруда белгилегендей, караханийлер өздөрүн мурунку түрк башкаруучуларынын салттуу уландысы катары эсептешкени белгилүү. Дал ушул империялык салт Караханиддер мамлекетинин аёосуз тышкы саясатынын калыптанышына жана өнүгүшүнө салым кошкон. Түрк каганаттарынын башкаруучулары өздөрүн «төрт негизги багыттын башкаруучулары» деп эсептешсе, Караханиддер мамлекетиндеги көптөгөн дин адамдары жана айрым башкаруучулар «Чыгыш жана Кытайдын муфтийи» же «Малик аш-Шарк ва с-Син» наамдарын ыйгарышкан. Түрк каганатынын курамына кирген аймактарды башкаруунун мыйзамдуулугун көрсөткөн. Караханиддердин башкаруучусу Абу аль-Хасан Наср (1068-1080) да «Малик аш-Шарк ва с-Син», башкача айтканда, «Чыгыш менен Кытайдын башкаруучусу» титулуна ээ болгон.

Көчмөн түрк коому жаңы дүйнө таанымга ээ болуп, адеп-ахлактык сапаттын жаңы деңгээлине көтөрүлүп, бул мезгилде кош тенденцияны башынан өткөргөн. Биринчиден, отурукташкан мусулман коомчулугунун алкагына кирип, алар жаңы динге кылдат аралашып, өздөрүнүн түпкү дүйнө таанымына туура келген, бирок кыйла жетилген динге ээ болушкан, экинчиден, бул динди алардан мурда кабыл алган иран-перс цивилизациясы аркылуу салттуу көчмөн жана чарбалык жашоосу артта калган деп кабыл алынган. Башкача айтканда, ислам цивилизациясынын борборлору болгон шаарлардын жанында түрктөрдүн байыркы диний борборлору, ыйык жерлери жайгашкан түпкү конуштун мааниси төмөндөп кеткен.

Исламдашкан түрк коомунда отурукташкан перс мамлекеттик түзүмү сүрүп чыгарган салттуу түрк бийлигинин талаптарын эстеп, эски салттын

артыкчылыктарына умтулган акылман адамдар өлкө башкаруучуларына өздөрүнүн талаптарынын системасын түзүшкөн. Мында өлкөнү башкаруучуга коюлган талаптардын исламдын негиздерине дал келүүсү эске алынган.

Албетте, жаңы динди кабыл алуу түрктөр үчүн абдан маанилүү, бирок бул процесс бир катар көйгөйлөрдү алып келгени да чындык. Исламдашкан түрк мамлекетинде дүйнөлүк үстөмдүк кылуунун, салттуу каршылаштарды баш ийдирүүнүн, түрктөрдү бириктирүүнүн мурунку идеологиялык багыттары уланып, бирок Караханиддер мамлекети жаңы саясий кыйынчылыктарга туш болгон. Бул биринчи кезекте саясий исламдын ички карама-каршылыктары менен байланышкан.

Ошол мезгилдеги ислам коомунун эң орчундуу көйгөйлөрүнүн бири ар кандай диний агымдардын ортосундагы чыр-чатактар болгон жана ал алгачкы түрк-мусулман мамлекеттерин да кыйгап өткөн эмес. Ислам дүйнөсүндөгү башка мамлекеттер сыяктуу эле алар да жүрүп жаткан диний, идеологиялык жана саясий күрөшкө тартылышты. Биринчиден, бул исламдагы түрдүү диний агымдардын күрөшү болгон.

Ошого карабастан түрк мамлекетинде исламдын расмий статусу менен салттуу дүйнө таанымы жанданган. Бул жолу түрк башкаруучулары түрк элинин идеясын ислам-түрк дини идеясы менен алмаштырышкан. Бул өз кезегинде түрк коомунун эки этномаданий топко бөлүнүшүнө алып келген: мусулмандар жана салттуу дүйнө таанымда калгандар.

"Чыңгызхан империясындагы салттуу дүйнө таанымы жана түрк мамлекеттүүлүгү" деп аталган үчүнчү бөлүмдө **Чыңгыз хандын салттуу дүйнө таанымын мамлекеттик деңгээлде калыбына келтирүү** аракеттери каралат.

Улуу Талаанын башка көчмөндөрү сыяктуу эле Кытайдан башка аймактарда бийликти орноткон Чыңгыздын тукумдарынын көбү акыры ислам динин кабыл алып, өз мамлекеттеринде бул динди мамлекеттик статуска алып келишкен. Бара-бара түрк-монгол аттарын исламдыкы менен алмаштырып, ислам үчүн күрөшкөндөр болуп калышты. Бирок бул капысынан жана өзүнөн-өзү болгон кокустук процесс эмес. Алардын жаңы динди кабыл алышына Аллахка болгон ишенимдин жана ислам дининин негиздеринин бири-бирине болгон жакындыгы чоң таасир эткен. Мындан түрк-монголдор эч кандай утулган эмес. Тескерисинче, идеологиялык күчүн жоготуп, көптөгөн түрк мамлекеттеринин идеологиялык таянычы болгон Кудайга ишенимдин негизги элементтери жана системалары эми ислам деген жаңы динге кошулуп, жаңы түрк мамлекеттеринин руханий казыктарына айланган.

Мурунку бөлүмдөрдө көрсөткөндөй, Чыңгызхан бийликке келгенге чейин түрк-моңгол көчмөн коому терең руханий жана маданий кризисти башынан кечирген. Мусулмандарга жакын жашаган түрк көчмөндөрү ислам динин кабыл алып, идеологиялык боштукту толтуруп, бул дин аркылуу мамлекеттеринин өнүгүшүнө жаңы дем берген. Ал эми Чыңгызхан Түрк каганатынын ыдырап, салттуу мамлекеттик түзүлүштүн кыйрашы менен пайда болгон бул кризистен чыгуунун бирден-бир жолу көчмөндөрдү бир борборго баш ийдирип, салттуу

дүйнө таанымын мамлекеттик деңгээлге кайтаруунун маанилүүлүгүн түшүнгөн. Анткени, Чыңгыз хандын көз алдында Түрк каганаты кулагандан кийин саясий жана экономикалык кризистер, руханий жана маданий сенексиздик болгон. Чыңгызхан өзү Рашид ад-Диндин жазгандарына караганда, байыркы монгол коомун мындайча сүрөттөйт: «Жаштар ата-бабаларынын акылман сөздөрүнө кулак салышкан эмес. Кичүүлөрү агаларын укпай коюшту. Эркек аялына ишенген эмес. Бирок аялы күйөөсүнүн айтканын укпай койгон. Ушул себептен алар кылмышкерлер, уурулар, жалганчылар жана каракчылар болушкан. Андайларга үйдө жакшылык жок болчу. Алар аттарды уурдап кетишкен. Көзөмөлсүз үйүр жылкылар. Жылкылар өлдү. Жоголгон жерлер. «Ошентип, уруулар баш аламан, аң-сезимсиз жашашкан».

Бул маалыматтардан көрүнүп тургандай, Түрк каганатынын кулашы менен көчмөндөр бир кезде алар үчүн кол тийгис болгон мыйзамдарды толугу менен бузуп, руханий-социалдык кризиске түшкөнүн көрөбүз. Мурдагы байыркы түрк империясынын саясий жана идеологиялык кыйрашы, руханий жана маданий деградация көчмөндөрдүн болочок башкаруучусун кайдыгер калтыра алган жок.

Саясий максаттарына жеткен Чыңгызхан өз империясына салттуу түрк мамлекеттүүлүгүнүн элементтерин киргизген. Бирок, салттуу дүйнө таанымына негизделген салттуу дүйнө тааным өзүнүн саясий жана руханий мүмкүнчүлүктөрүн түгөткөндүктөн, түрк мамлекеттүүлүгү түрк исламы синтездеп, бөлүшүп жаткан жаңы, жаш ислам дининин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу гана улана ала тургандыгы белгилүү болду. Чыңгыз хан да бул агымга туруштук бере алган эмес. Бир гана Чыңгыз хан салттуу түрктөрдүн диний идеясы күчтүү экенин жана аны эске алуу керектигин көрсөтө алды. Чыңгыз хандын тушунда башталган салттуу диний идеялар менен исламдын биригүү процесси анын урпактарынын тушунда уланып, Казак хандыгынын тушунда өзүнүн апогейине жеткен.

Ислам цивилизациясы түрктөөнүн аркасында жаңы нюанстар менен байып, өркүндөдү. Түрктөр өз карамагындагы мамлекеттерди бириктирип, уюштуруп гана тим болбостон, бул өлкөлөрдүн маданиятынын калыптанышына жана өнүгүшүнө да жетекчилик кылышкан. Бул жерде баса белгилей кетүүчү нерсе, түрктөрдүн ислам дүйнөсүндө жараткан маданияты кокусунан же ал жерде капысынан пайда болгон маданият эмес, ал Түрк каганатынын доорунан бери келе жаткан байыркы салттарга ээ болгон маданияттын уландысы.

Исламдын таасири менен түрк акимдери өз аймактарында тартип орнотуп, ислам дүйнөсүн саясий туңгуюктан алып чыгышкан. Ислам өкүмдөрүнө жана салттуу түрк мыйзамдарына каршы иш кылган бир нече атактуу инсандар бул күнөөлөрү үчүн шарият жана Яса боюнча жазаланган. Бирок, аларга чейинки түрктөрдөй эле монгол-түрктөр да байыркы ишеним системасын көпкө сактай алышкан эмес. Чыңгызхандан кийин салттуу динди сактоо жана башка диндердин эркиндигин камсыздоо принциби бузула баштаган. Анын уулдарынын тушунда басып алган жерлеринин маданий-

диний абалына жараша ар бири ар кандай динге үндөп, салттуу түрк дүйнө таанымынын идеологиялык мүмкүнчүлүктөрү четте кала берген.

Бул бөлүмдүн акыркы **"Салттуу ислам жана түрк мамлекеттүүлүгүнүн жана дүйнө таанымынын уландысы"** деген бөлүмүндө түрк мамлекеттүүлүгүнүн андан аркы өнүгүшүндө ислам менен салттуу дүйнө таанымдын байланышы каралат.

Ошого карабастан орто кылымдардагы түрк коомунда саясий-идеологиялык үстөмдүккө ээ болгон ислам дини өзүнүн нукуралыгы менен бир эле мезгилде саясий-экономикалык, руханий жана маданий кризиске дуушар болгон түрк коомун кайра тарбиялоо үчүн ылайыктуу система болгон. Бирок бул мезгилдеги авторлордун эмгектерин талдоо ислам динин кабыл алганга чейин пайда болгон руханий жана саясий кризистин түрк коомуна ислам динин киргизүү менен толук чечилбегендигин көрсөтөт. Бул өзгөчө авторлор М.Кашгари, Ж.Баласагын, А.Ясавинин жана А.Игунукинин эмгектеринен ачык байкалат.

Ислам динин кабыл алган түрктөр бул динди кабыл алып, аны өз мамлекетинин расмий идеологиясына айландырышкандан бери алардын саясий жана маданий бүтүндүгү күмөн бойдон калууда. Ушуга байланыштуу орто кылымдарда болгон түрк мамлекеттеринин бөлүнүп-жарылышынын негизги себеби түрк башкаруучуларынын жеке саясий кызыкчылыктарына байланыштуу болгону менен, ислам ичиндеги кагылышуулар болуп, айрым ислам диний агымдары түрк мамлекеттеринин расмий идеологиясына айланган. Өлкөдө саясий бытырандылык, социалдык кризис жана экономикалык төмөндөө болгон кезде диний агымдар күчөп, бир диндин ичиндеги түрдүү диний агымдардын негизинде түрк элдери бири-биринен ого бетер алыстап кеткен.

Ислам дүйнөсүндө адамдардын руханий жана адеп-ахлактык бузулушу токтой элек. Дин лидерлери жана акимдер динди жазалоочу эрежелердин жыйындысы катары гана колдонуп, адамдарды динден жана ыймандан алыс болууга чакырышкан. Диний ишмерлер башкаруучулар жана диний лидерлер тарабынан исламды жасалма түрдө катаал жана догматикалык алкактарга кыскартууга тынч карап тура алышкан жок – кырдаал аларды расмий диний бийликке каршы туруп, диний көз караштарын билдирүүгө түрттү. Исламда суфийлик агымдын пайда болушу да ушундай көз караштардын бир системага биригүүсүнүн натыйжасы болгон.

X-XI-кылымдарда суфийлик салты Хорасандан Мавераннахрга өзүнүн баштапкы түрүндө кире баштаган. Орто Азияда бул илимди Хожа Ахмет Чишти, Хожа Яхья Шайбани, аль-Карахани жана Абу Саид Мейхани иштеп чыккан. Түрк көчмөндөрүнүн негизги уруулары исламды ушул суфий салты жана анын жетекчилери аркылуу кабыл алышкан. XI-XII-кылымдарда ислам дини суфий түрүндө огуз түрктөрүндө тараган. Мервде суфий кожо Жусуп Хамадани (1140-ж. өлгөн) Орто Азияга жана Мавераннахрга суфизмди тараткан. В.В. Бартольд: «Кожа Жусуп Орто Азия медицинасынын пайдубалын түптөгөн жана түрктөр арасында ислам

дининин өнүгүшүнө таасирин тийгизген, шейхтерди тарбиялаган» деп жазган. Түрк мистиктерин тарбиялоого Хаким ата-Сулеймен Бакыргани, Сейд-ата, Ахмет Яссауи, Арыстан баб, Баба тукти Шашти Азиз чоң салым кошкон.

Суфизмдин келип чыгышын талдаган аалым Ахмед Галлух өзүнүн китебинде мындай деп жазган: «Көп адамдар бул суфий агымы эмне үчүн пайгамбардын сахабалары жана табииндер өлгөндөн кийин кылымдар өткөндөн кийин пайда болгонуна таң калышат. Бул суроонун жообу абдан жөнөкөй: анткени ал кезде суфизм суроо-талапка ээ эмес болчу. Анткени, ал кезде элдин көбү ыймандуу, динчил жана динчил эле. Алардын доору пайгамбардын дооруна жакын болгон. Ошондуктан алар жихадка, такыбалыкка умтулушкан, бул сапат аларда чыныгы болгон. Ошондо да адамдар бири-бири менен жакшы иштерде жарышышкан...... Ал эми Пайгамбардын үммөттөрү менен табииндер өздөрүн мындай дебесе да, жүрүм-туруму жана ыйманы менен суфий болушкан..... Бирок, илим-билимдин өнүгүшү менен бирге пайгамбарыбыздын жана анын шакирттеринин руханий таасири да убакыттын өтүшү менен солгундай баштаган. Адамдар мурункудай Алла Таалага сыйынышпай калышты. Тасауф менен алектенген адамдардын руханий агартуу муктаждыгы дал ушул мезгилде сезиле баштаган. Көптөгөн чыгыш таануучулар суфизмдин пайда болушун илимпоздордун пайда болушу менен байланыштырышат. Бул туура эмес. Суфизм ошол кезде пайда болгон руханий ачарчылыкты толтуруу үчүн пайда болгон».

Ибн Халдун дагы хижрий экинчи кылымда пайда болгон суфизм адамдардын дүйнөлүк баалуулуктарынын өзгөрүшүнүн натыйжасында пайда болгон деп жазат. Көрүнүп тургандай, түрк ойчулдарынын көз алдында исламдагы суфий илиминин өнүгүшү үчүн «төмөттүү жер» болгон догмалык исламдын сенектиги болгон. Исламды өз мамлекетинде расмий кылган түрктөр адегенде жаңы диндин тар принциптерине баш ийүүгө аргасыз болгон. Исламдын кризиси ислам дини өзүнүн тарыхында илимге жана чыгармачылыкка дем берүү жөндөмүн жоготконунан улам келип чыккан. Бирок, азыркы учурда жогоруда аты аталган акындар (Ясавиден башкасы) суфийлик салттын таасири менен гана ислам коомундагы жаман көрүнүштөргө каршы чыгышкан деп айтууга болбойт. Түркстанга келген суфийлер үчүн исламдын бул чөлкөмүндөгү диний жана руханий абал алардын диний иштерин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн даяр чөйрө болгон.

Биринчиден, суфизм исламды түрктөрдүн дүйнө таанып позицияларына ийкемдүү жана ылайыкташкан түрдө көрсөткөн. Экинчиден, түрктөрдүн салттуу мамлекеттүүлүгү жана анын элементтери салттуу түрк мамлекетин сактоого жана өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген. Үчүнчүдөн, түрктөрдүн маданий баалуулуктарынын жок болушуна бөгөт коюп, тескерисинче, алардын өнүгүшүнө салым кошкон. Төртүнчүдөн, түрк көчмөндүгү жаңы кырдаалда этникалык жүрүм-турум нормаларынын деформациясын максималдуу түрдө азайтты. Бешинчиден, бул көчмөн чарба формасына негизделген түрк элинин жашоо образынын сакталып калышына оң таасирин тийгизген.

Исламдын суфийлик агымы жана анын көрүнүктүү өкүлү Хожа Ахмет Яссауи мамлекеттик түзүлүштүн элементтерин жана түрк дүйнө таанымын өз ичине киргизип, алардын принциптерин жана эрежелерин ислам шарияты менен чебер айкалыштыра алган, исламды түрктөр арасында жайылтууда ийгиликке жетишкен. Бул тенденцияга түрктөрдүн дүйнө таанымынын ислам дини менен кескин карама-каршылыкка келбей, тескерисинче түп-тамырынан окшоштугу оң таасирин тийгизгени талашсыз. Ошонун негизинде түрктөрдүн исламды кабыл алуусу эч кандай зордук-зомбулуксуз, идеологиялык каршылыксыз, эркин ишке ашырылган. Ислам жана Хожа Ахмет Яссави сыяктуу суфизмдин салттуу дүйнө таанымы, ошондой эле түрк мамлекетинде өз ара аракеттенүү илиминин пайда болушу түрктөрдүн дүйнө таанымы менен шайкеш келген исламдын түрктөрдүн арасына киришине салым кошкон. Яссави илиминин жолу – бул биринчи кезекте түрктөрдүн байыркы ишенимдерин алмаштырган ыйыктыкка жана диний практикага жол. Бул окуу Чыгыш Түркстандан түндүккө, түштүккө Хорасан менен Азербайжанга, андан Кичи Азияга тараган.

Кожа Ахмет Яссави түзгөн суфий жолу салттуу түрк маданиятын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берген. Эң негизгиси түрк тилинде дин илиминен сабак берген.

Суфий формасы тайманбастык менен кудай менен бирге башка түрк ишенимдерин камтыган. Анда Ч.Валиханов: «Мухаммеддин дини Теңирчиликке жана байыркы диний элементтерге болгон ишенимди сактап, бириктирген». Суфизм өзүнө ар кандай түшүнүктөрдү жана дүйнө таанымдарды алып жүрүүгө мүмкүндүк берген жана коомдун ар кандай өкүлдөрү тарабынан кабыл алынган эски ишенимдердин элементтерин, түрдүү философияларды жана диний салттарды камтыган. Суфизм исламды ыңгайлаштыруу жөндөмү менен орто кылымдардагы исламдын кооз образын жаратқан.

Дүйнө таанымында айырмачылыктардын жана карама-каршылыктардын жоктугу орто кылымдардагы түрк коомунун исламдашуусуна алып келген. Селжуктардын исламды кабыл алуусу түрктөрдүн дүйнөлүк аренага чыгышына жана ислам дүйнөсүн басып алышына түздөн-түз таасирин тийгизген. Ислам дининин түрк талаасына жайылышынын себеби, Хорасанда болуп өткөн саясий окуялардын натыйжасында моралдык жактан төмөндөй баштаган кайсани илиминин жактоочуларынын Мавераннахр менен Түркстанга келиши болгон. Маалыматка ылайык, З.З. Жандарбектин айтымында, «адегенде расмий исламды жана халифатты жактаган түрктөр убакыттын өтүшү менен бул илимдин жана анын жолдоочуларынын таасирине өтө башташкан». Исламды түрктөр арасында жайылтууга жетишкен Абдирахман Баб, Абдижалил Баб, Исхак Баб шейхтери менен руханий байланышы бар. Хорасандын шейхтери жана алгачкы селжук башкаруучулары бул илим аркылуу исламдын негиздерин сиңирип алышып, халифанын сокур куурчактары болушкан жок, тескерисинче, алар халифанын бийлигин кыйла чектеп коюшкан;

Корутунду

Тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында бул маселе боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн анализи орто кылымдардагы түрк мамлекеттериндеги руханий процесстерди, салттуу дүйнө таанымдын түрк коомундагы ордун, диндер аралык мамилелерди комплекстүү изилдөөнүн жоктугун айгинелеп турганы аныкталган. Сунушталган изилдөө бул боштукту толтурууга багытталган.

Орто кылымдардагы түрк мамлекеттик түзүлүштөрүндөгү негизги позиция салттуу дүйнө таанымын жаңыча көз караштан дифференциялоо, ошондой эле пайда болгон жаңы мезгилди объективдүү жана критикалык талдоо жана баалоо принциби болгон. Методологиянын негизин тарыхый объективдүүлүк жана системалуулук түзөт. Диссертацияда көтөрүлгөн айрым маселелерди тактоо үчүн историзм жана коомду кайра куруу методу, ошондой эле проблемалык-хронологиялык жана салыштырмалуу-тарыхый методдор колдонулган.

Биринчи Түрк каганатынын түптөлгөн мезгилин идеологиялык система катары салттуу түрк дүйнө таанымынын өнүгүү мезгили десек болот. Бул мезгилде каганаттын ичиндеги салттуу дүйнө таанымдын маанисинин күчөшү мамлекеттеги бийлик системасынын кризисине алып келген. Бул мезгилден кийин генеалогияда тарыхый маанидеги бир нече көйгөйлөрдү байкайбыз. Биринчиден, ашиналар жергиликтүү эмес, келгин улут. Экинчиден, алардын чарбалык формасы көчмөн мал чарбачылыгына негизделип, маданий баалуулуктары жергиликтүү калкка окшош болгон. Үчүнчүдөн, алар маданий тамыры окшош башка тектеш элдерден узак убакыт бою обочолонуп, ошонун натыйжасында жалпы негизге ээ, бирок өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон салттуу ишенимдери калыптанган.

Алардын арасында белгиленген мурастоо тартиби көчмөн элдерге мүнөздүү үрп-адаттарга барып такалат. Байыркы түрктөрдүн арасынан тактыга талапкерди тандоо эки негизги фактордун жыйындысы менен аныкталган: (1) талапкердин башкаруучу үй-бүлөнүн генеалогиялык дарагындагы орду, анын генеалогиялык улуулугуна жакындык даражасы; (2) арыз ээсинин жеке сапаттары, биринчи кезекте аскердик сапаттары. Биринчиси үй- бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн арасында талапкерди кабыл алуу үчүн маанилүү болсо, экинчиси анын эл арасындагы популярдуулугунун деңгээлине таасир эткен. Байыркы түрк коомундагы бийлик мамилелеринин өзгөчөлүгүн аныктаган, бир караганда анча маанилүү эмес, башка көптөгөн деталдар өзүнчө кароону талап кылат.

XIII-кылымдын башында монголдор арасында Чыңгызхан менен шаман Теб Теңирдин ортосунда кагылышуу болгон. Мында түрк кагандарынын ыйык функциялары сыйкырчылыкты, башкаруучу үй-бүлө культуна кызмат кылууну жана Жогорку кудайга сыйынууну айкалыштырган үч тараптуу мүнөзгө ээ. Биринчи Түрк каганатынын калыптануу жана өнүгүү мезгилинде Хунн империясынын мамлекеттик түзүлүшүнүн салттары сакталып калган.

Хунндардан түрктөргө өткөн негизги нерсе салттуу дүйнө таанымы болгон. Талаадагы салттуу коңшуларга карата тышкы саясат түрктөрдүн тушунда да уланган.

Түрк мамлекеттеринин кулашы менен бул мамлекеттерде үстөмдүк кылган диний идея терең кризисти башынан өткөргөн. Жат идеяларга каршы турууга тийиш болгон системалаштырылган салттуу дүйнө тааным да терең трансформация процессине туш болуп, мурдагы мамлекеттик-расмий негизин жоготуп, уруучулук тар ыдыроо мезгилин башынан өткөргөн. Дагы бышып жетилген, жашыраак диний идеялар түрк коомунун ыдырап кетүү процессин күчөтүп, андан ары күчөгөн. Бул диний идеялар, бир жагынан, айрым түрк мамлекеттеринин калыбына келишин жана өнүгүшүн тездетүү менен бирге, көчмөндөр арасында жаңы мүнөздөгү саясий жана маданий кагылышууалардын келип чыгышын шарттаган. Натыйжада мурда бириккен түрк мамлекеттери азыр идеологиялык жактан атаандаш жана кас мамлекеттерге айланды.

Яссаун суфий кыймылы өзүнүн экономикалык жана маданий өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон көчмөн түрктөрдүн арасында исламды жайылтууга жетишкен. Бул процесстин Казакстандын орто кылымдар тарыхындагы тарыхый маанисин талдай турган болсок, анда төмөнкүдөй жыйынтыктар бар. Исламдын бардык артыкчылыктарына карабастан, түрк көчмөндөрү бул динди дароо кабыл алууга даяр эмес болчу. Яссауи суфизминин жолдоочулары исламдын негизги диний идеяларын сактоо менен көчмөн түрктөргө өздөрүнүн эски дининин жаңырыгы катары исламды таанышттырышкан.

Диний өкүлдөрдүн жан аябас эмгеги түрктөрдүн салттуу мамлекеттүүлүгүн, үрп-адатын сактап калууга салым кошуп, аларга исламдык мүнөз берген. Исламга айланган түрк маданий баалуулуктары жаңы адеп-ахлактык деңгээлге көтөрүлүп, Куран жана диний китептердин алкагында системалаштырылган. Жакшылык менен жамандык, уруксат берилген жана арам деген түшүнүктөр такталган. Диний адабият, илим жана искусство салттары жаңыча өнүгүп жатты. Түрк көчмөндөрү суфийлик салттын аркасында өздөрүнүн экономикалык жана маданий түрүн, эски ишенимдин элементтерин жана үрп-адаттарын сактап, чыныгы мусулмандарга айланган.

Ошентип, 6-кылымдан XIII-кылымга чейинки мезгилде түрк мамлекеттеринде болуп өткөн руханий процесстердин натыйжасында алардын диний-идеологиялык системасы өнүккөн. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттери коңшуларынын куралдуу кол салууларын гана баштан өткөрбөстөн, идеологиялык коркунучтарды жана экспансияны да жокко чыгарышкан. Көчмөн башкаруучулардын таасири астында Улуу Талаадагы саясий, экономикалык жана маданий абалдын кескин өзгөрүшү менен орто кылымдардагы түрк коомуна башка этносторго мүнөздүү диний-идеологиялык системалар сиңе баштаган. Буга карабастан салттуу дүйнө таанымдын элементтери түрк коомунда мамлекеттүүлүктүн негизи болуп кала берген. Бирок ага карабастан, түрк башкаруучуларынын колдоосу менен расмий статуска ээ болгон салттуу эмес идеялар жана диндер көп учурда түрк коомунун ыдырашын тездеткен.

Ошентип, изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, төмөнкү тыянак чыгарууга болот:

1. Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин мамлекеттик түзүлүшүнүн өнүгүшүнө таасир эткен өзүнүн салттуу дүйнө таанымы болгон. Түрктөр түптөгөн мамлекеттердин өсүп-өнүгүшү, гүлдөп-өнүгүшүнө салттуу дүйнө таанымынын өзгөрүшү түздөн-түз таасир эткен;
2. Салттуу дүйнө таанымына негизделген диний идеология орто кылымдардагы түрк мамлекеттерин түзүүгө, алардын пайдубалын чыңдоого, коңшу мамлекеттер менен саясий, экономикалык, маданий, руханий байланыштарды жөнгө салууга олуттуу таасирин тийгизген;
3. Түрктөрдүн калыптанган диний системасынын кризиси салттуу түрк мамлекеттүүлүгүнүн өзгөрүшүнө өбөлгө түзгөн. Кризиске кабылып, жаңыланууну талап кылган салттуу диний системанын мындай абалы мамлекеттүүлүктүн пайдубалын солкуллаткан;
4. Салттуу эмес дүйнө тааным системалары орто кылымдардагы айрым түрк мамлекеттеринин (Хазар каганаты, Уйгур каганаты ж.б.) өнүгүшүнө жана гүлдөшүнө убактылуу салым кошкону менен, кийинчерээк алардын мамлекет катары жоюлушуна алардын салттуу мамлекеттик идеологиясынын багытынын өзгөрүшү чечүүчү таасирин тийгизген;
5. Ислам дини Борбор Азияга тарай баштаганда түрктөр руханий-маданий кризисти баштан кечирип, көптөгөн түрк мамлекеттери идеологиялык башаламандыкты баштан кечирип, этникалык топ катары жок болуп кетүү коркунучу алдында турган;
6. Исламды кабыл алуу менен түрк мамлекеттери расмий идеологиясы катары жаңы динди тандап, кайра жаралуу мезгилин баштан өткөрүштү. Бирок бул процесс дароо же оңой болгон жок. Исламдашкан түрк коому жаңы динди салттуу дүйнө таанымына ыңгайлаштыруу процессинде өзүнүн баалуулуктарынын бир бөлүгүн жоготууга аргасыз болгон;
7. Кээ бир диний принциптер боюнча бири-бирине карама-каршы келген ислам кыймылдары түрк мамлекеттеринин диний жана конфессионалдык өнүттө андан ары бытыранды болушуна таасирин тийгизбей койгон жок;
8. Түрк каада-салттарын калыбына келтирүүгө умтулган Чыңгызхан империясы байыркы салттуу түрк дүйнө таанымын жандандырууга бир катар аракеттерди жасаган. Бирок, салттуу түрк дүйнө таанымы өзүнүн дараметин түгөтүп, жаңы, синтезделген идеяларга орун бошотту;
9. Ислам түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымына өзгөртүүлөрдү киргизсе да, аны жок кылган жок – жалпы диний элементтердин болушунун аркасында эки идеология мунаса таап, бири-бирин толуктап, орток диний система катары өнүккөн. Бул процессте түрк-ислам суфийлик мазхабынын өкүлү Хожа Ахмед Яссавинин окуусу эки идеяны элдештирүүчү жана адаптациялоочу ролду ойногон.

Практикалык сунуштар

Жүргүзүлгөн тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн негизинде сунушталган практикалык сунуштар бир катар негизги пункттарды камтыйт:

1. Диссертациянын материалы дин таануу жана ислам таануу жаатында иштеген илимий кызматкерлерге сунушталышы мүмкүн.

2. Изилдөө маданият таануу чөйрөсүндөгү адистерге, атап айтканда, көчмөндөр цивилизациясы менен ислам цивилизациясынын маданий байланышын изилдөөчүлөргө арналышы мүмкүн.

3. Диссертация маданияттар аралык өз ара аракеттенүүнү изилдөөдө практикалык мааниге ээ болушу мүмкүн. Ааламдашуу шартында түрк мамлекеттеринин диний саясатын калыптандыруу жана өнүктүрүү, идеологиялык атаандаштыктын шартында негизделген мамлекеттик чечимдерди кабыл алуу маанилүү.

4. Изилдөөнүн натыйжалары түрк элдеринин салттуу дүйнө таанымын жана алардын диний мурастарын тереңирээк изилдөө үчүн дин аалымдарына сунуш кылынышы мүмкүн.

5. Изилдөө материалы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымын изилдөө үчүн заманбап методологиялык негиз катары сунушталат.

6. Изилдөө дисциплиналар аралык кызыкчылыкты (маданият таануу, этнология, этнофилософия, саясат таануу ж.б.), атап айтканда Борбордук Азиядагы дин тарыхын изилдөө жагынан алып келиши мүмкүн.

7. Ааламдашуу шартында изилдөө маанилүү көрүнөт, анткени Ал түрк элдеринин руханий мурастарынын жана улуттук баалуулуктарынын идеялык-тарбиялык маанисин изилдеп, аларды туура чечмелеп берүү өсүп келе жаткан муундун адамдык баалуулуктарын туура калыптандырууга шарт түзөт.

8. Тарыхый-этнографиялык изилдөөлөр Борбордук Азиядагы түрк элдеринин жалпы тарыхын гана эмес, Япония, Корея жана Кытайдын илимий жана билим берүү уюмдарында, алтай тарыхый-маданий коомчулугунун аспектисинде изилдөөгө жардам берет - бул өз кезегинде азыркы Алтай элдеринин жана мамлекеттеринин саясий жана экономикалык интеграциясына көмөктөшөт.

9. Бул тарыхый-географиялык изилдөөдө колдонулган заманбап методология түрктөрдүн тарыхындагы тарыхый окуяларга жана фактыларга объективдүү баа берүүгө өбөлгө түзөт, ошондой эле азыркы эгемен түрк мамлекеттери үчүн туура жыйынтык чыгарууга жардам берет.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Zh. Zhengis, Kasymbekova M. O.Zhanymkhan, Zhumadil A., Sauyrkan Y. Ecological culture in the traditional worldview of the Turks (Tengriism and folk Islam). https://ecohumanism.co.uk/joe/ecohumanism//DOI: https://doi.org/10.62754/joe.v3i8.5757Journal of Ecohumanism. 2024. Volume: 3, No: 8, pp. 11608

2. Zhengis Zh. The importance of the Caspian Sea in sustainability of the international competition for Central Asia. https://francoangeli.it/riviste/articolo/71669 Titolo Rivista: RIVISTA DI STUDI SULLA SOSTENIBILITA. 1/2022, pp 109-125 DOI: 10.3280/RISS2022-001007

3. Zh. Zhengis. S. Ismaiylzade. Review of researches on the history of the kipchaks of the South Caucasus in the XI–XIV centuries. Электронный научный журнал «edu.e-history.Kz», 11(3), 614–625. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_11_3_614-625

4. Zh. Zhengis. Shamanism or Tengrian? Вестник КазНУ. №3 (73). 2015, - С. 18-21.

5. Жеңіс Ж. Алтын орда мен Моғолстандағы мұнаралы (шатырлы) мазарлар: тарихи-мәдени және дүниетанымдық сабақтастық (X-XIV гг.) Отан тарихы 2023. No 26 (2) –Б.422-436.

6. Женис Ж. Түрк каганатындагы салттуу дүйнөтааным жана диний идеология //Известия НАН КР. - 2024. - №1. - стр. 204-214.

7. Женис Ж. Казак хандыгындагы жүздүк бөлүнүштүн руханий-идеологиялык негизи жана андагы бийлердин орду. Известия НАН КР. - 2024. - №1. - стр. 197-203

8. Женис Ж. КР мунаралуу күмбөздөр: тарыхый-маданий жана дүйнө таанымдык жол улантуучулук (X-XIV кк.) //Вестник Кыргызстана. - 2023. - №2 (2). - 364-376-беттер

9. Женис Ж. Моңгол империясынын түптөлүү доорундагы идеологиялык абал//Вестник Кыргызстана. - 2023. - №2 (2). - 377-390-беттер

10. Жеңіс Ж. Алтын орда мен Моғолстандағы мұнаралы (шатырлы) мазарлар: тарихи-мәдени және дүниетанымдық сабақтастық (X-XIV ғғ.) //Отан тарихы 2023. No 26 (2) –Б.422-436

11. Жеңіс Ж. Қазақ халқының құрамындағы қоңырат тайпасының көне тарихы. DOI 10.51943/18146961_2022_1_200 Отан тарихы\\ 2022, № 1 (97). – Б. 200-209.

12. Жеңіс Ж. Қазақ хандығындағы жүздік бөліністің рухани-идеологиялық негізі және ондағы билердің орыны. Абай атындағы ҚҰПУ Хабаршысы, 3(70), 2021 77-83 беттер.

13. Жеңіс Ж. Моңғол империясының құрылу кезеңіндегі идеологиялық ахуал https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1682 «edu.e-history.kz»//№ 10 қазан-қараша 2021.

14. Жеңіс Ж. XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстан Республикадағы жоғары білім мен ғылымды ұйымдастырудың тәжірибесі мен даму үрдістері. КазНПУим. Абая\\ВЕСТНИК\\ №1(72), 2022. -77-89 беттер.

15. Женис Ж. Тюркская государственность и мировые религии//http://www.sciencejournal.kg/media/Papers/nntiik/2009/7/nntiik-2009-N7-156-157.pdf//Наука и новые технологии. Бишкек. № 7, 2009 г. –С. 52-56.

16. Zh. Zhengis. Spiritual-cultural influence of Iran to Kazakhstan after purchasing independence https://edu.e history.kz/index.php/history/article/view/707 Электронный журнал «edu.e-history.kz» 2017. № 2.

17. Жеңіс Ж. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі барлау институты в архиве. Вестник КазНУ. №1 2005, -С. 82-85.

18. Женис Ж. Идеологическая борьба в средневековых тюркских государствах и ислам (III-XIII вв.). Известия ВУЗ-ов. Бишкек. № 6, 2009 г. – С. 52-56.

19. Жеңіс Ж. Түркілердің исламға дейінгі сенімі жайлы. Вестник КазНУ. Серия историческая. № 4(43), 2006. –Б.25-27.

Жеңиш Жомарт Жеңишулунун «Орто кылымдагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы жана мамлекеттүүлүгү: тарыхый уландысы жана трансформациясы (VI-XIII кылымдар)» деген темада 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын издеп алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: орто кылымдагы түрктөр, мамлекеттик идеология, салттуу дүйнө тааным, дүйнөлүк диндер, тарыхый улантуучулук, мамлекеттүүлүктүн трансформациясы,

Изилдөөнүн объектиси болуп Евразиянын аймагындагы көчмөн мамлекеттердин идеологиялык негизи катары байыркы жана орто кылымдардагы түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы саналат.

Изилдөөнүн предмети түрктөрдүн мамлекеттик түзүлүшүнүн калыптанышына, көтөрүлүшүнө жана төмөндөшүнө түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымынын таасиринин мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоо болуп саналат.

Илимий изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты орто кылымдардагы түрк мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө, же анын алсырап, ыдырашына диндин таасирин аныктоо болуп саналат. Алгачкы түрк мамлекеттеринин түптөлүшүнүн жана өнүгүшүнүн маанилүү курамдык бөлүгү катары мамлекеттик идеологиянын өзөгүн түзгөн салттуу дүйнө таанымдын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин ички жана тышкы саясатынын калыптанышында жана өнүгүшүндө салттуу дүйнө таанымдын ордун көрсөтүү.

Изилдөөнүн методологиялык негизи: Орто кылымдардагы түрк мамлекеттеринин трансформациясына жана эволюциясына диндин жана салттуу дүйнө таанымдын таасиринин деңгээлин аныктаган чыгыш тилдериндеги булактарды талдоо, тарыхый-салыштырмалык метод, истористика жана коомдун реконструкциясы алдыңкы илимпоздор тарыхчылардын, этнографтардын теориялык иштеп чыгуулары изилдөөнүн методологиялык негизин түзөт.

Илимий иштин жаңылыгы түрк элдеринин тарыхында биринчи жолу түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы мамлекеттүүлүктүн өзгөрүшүнүн жана уланышынын негизги факторлорунун бири катары изилдөөнүн объектиси жана предмети катары каралууда.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жыйынтыктарын түрк элдеринин салттуу дүйнө таанымын жана маданиятын изилдөө боюнча жалпы тарыхый этнографиялык эмгектерге кошууга болот.

Колдонуу чөйресү. Изилдөө түрктөрдүн салттуу дүйнө таанымы боюнча тарыхый-этнографиялык окуу китептеринде колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн натыйжалары түрк элдеринин маданий мурасын кеңири жайылтууга жана азыркы түрк мамлекеттеринин улуттук-мамлекеттик идеологиясынын калыптанышында тарыхый текшерүүдөн өткөн салттуу түрк дүйнө таанымынын руханий-тарыхый потенциалын колдонуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Илимий-тажрыйбалык мааниси. Алынган изилдөөлөрдүн натыйжаларынын практикалык мааниси түрк мамлекеттеринин тарыхындагы идеологиялык күрөш жана анын саясий, социалдык жана руханий-маданий натыйжалары азыркы түрк элдеринин руханий баалуулуктарын сактоонун жана түрк элдеринин глобалдашуу контекстинде саясий, экономикалык жана улуттук-маданий өзгөчөлүгүнүн негиздерин чыңдоонун илимий негизи болоору шексиз экендиги менен аныкталат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Женис Жомарт Женисулы на тему: «Традиционное мировоззрение и государственность средневековых тюрков: историческая преемственность и трансформация (VI-XIII вв.)» на соискание ученой степени диссертации доктора исторических наук по специальности 07.00.07 – этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: средневековые тюрки, государственная идеология, традиционное мировоззрение, мировые религии, ислам, историческое преемственность, трансформация государственности,

Объектом исследования является традиционное мировоззрение древних и средневековых тюрков как идеологической основой государств кочевников на территории Евразии.

Предметом исследования - определение закономерности влияние традиционной мировоззрении тюрков на образование, возвышение и упадок государственных образовании тюрков.

Цель и задачи научного исследования: Основная цель исследования – определить влияние религии на становление и развитие средневековой тюркской государственности, либо на ее ослабление и распад. Определить особенности развития традиционного мировоззрения, которое являлось стержнем государственной идеологии как важной составляющей в становлении и развитии раннетюркских государств и показать место традиционного мировоззрения в формировании и развитии внутренней и внешней политики средневековых тюркских государств;

Методологическая основа исследования: Методологической основой исследования являются теоретические разработки ведущих ученых историков, этнографов, анализ источников на восточных языках, историко-сравнительный метод, подход историзма и реконструкция общества, который определяет, степень влияние религии и традиционого мировоззрения к трансформацию и эволюцию средневековых тюркских государств.

Научная новизна исследования: впервые в истории тюркских народов в качестве объекта и предмета исследования рассматривается традиционное мировоззрения тюрков как одним из основных факторов трансформации и приемственности государственности.

Научно-теоретические результаты исследования могут быть включены в общеисторические этнографические работы по исследованию традиционного мировоззрения и культуры тюркских народов.

Область применения. Исследование может быть использовано в историко-этнографических учебниках по традиционныму мировоззрению тюрков. Результатов исследование могут быть применены для популяризации культурного наследия тюркских народов и использовать духовно-исторический потенциал традиционного тюркского мировоззрения прошедшего историческую проверку, в период формирования национально-государственной идеологии современных тюркских государств.

Научная и практическая ценность: Практическая значимость полученных результатов исследования определяется тем, что идеологическая борьба в истории тюркских государств и ее политико-социальные и духовно-культурные результаты, несомненно, станут научной основой сохранения духовных ценностей современных тюркских народов и укрепления основ политическо-экономической и национально-культурной идентичности тюркских народов в условиях глобализации.

SUMMARY

dissertation by Zhengis Zhomart Zhengisuly on the topic: "Traditional worldview and statehood of the medieval Turks: historical continuity and transformation (VI-XIII centuries)" for the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.07 - ethnography, ethnology and anthropology

Keywords: medieval Turks, state ideology, traditional worldview, world religions, Islam, historical continuity, transformation of statehood,

The object of the study is the traditional worldview of the ancient and medieval Turks as the ideological basis of the nomadic states in Eurasia.

The subject of the study is to determine the patterns of influence of the traditional worldview of the Turks on the formation, rise and decline of state formations of the Turks.

The purpose and tasks of the scientific research: The main purpose of the study is to determine the influence of religion on the formation and development of medieval Turkic statehood, or on its weakening and disintegration. To determine the features of the development of the traditional worldview, which was the core of the state ideology as an important component in the formation and development of the early Turkic states and to show the place of the traditional worldview in the formation and development of domestic and foreign policy of the medieval Turkic states;

Methodological basis of the research: The methodological basis of the study is the theoretical developments of leading scientists historians, ethnographers, analysis of sources in Eastern languages, the historical-comparative method, the approach of historicism and the reconstruction of society, which determines the degree of influence of religion and traditional worldview on the transformation and evolution of medieval Turkic states.

Innovation of the research: for the first time in the history of the Turkic peoples, the traditional worldview of the Turks is considered as an object and subject of research as one of the main factors in the transformation and continuity of statehood.

The scientific-theoretical results of the study can be included in general historical ethnographic works on the study of the traditional worldview and culture of the Turkic peoples.

Scope of application. The study can be used in historical and ethnographic textbooks on the traditional worldview of the Turks. The results of the study can be used to popularize the cultural heritage of the Turkic peoples and use the spiritual and historical potential of the traditional Turkic worldview that has undergone historical verification during the formation of the national and state ideology of modern Turkic states.

Scientific and practical value: The practical significance of the obtained research results is determined by the fact that the ideological struggle in the history of the Turkic states and its political, social and spiritual and cultural results will undoubtedly become the scientific basis for preserving the spiritual values of modern Turkic peoples and strengthening the foundations of the political, economic and national-cultural identity of the Turkic peoples in the context of globalization.